

O`zbekistan Respublikasi` Xali`q bilimlendiriw ministrliqi

A`jiniyaz ati`ndag`i` No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası`

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakul`tetinin`

pitkeriwshisi **Atamuratova Gu`lnaz Maqsetbaevna**

Tema: **K.Sultanovti`n` «Aqda`r`ya» romani`nda frazeologizmlerdin`
qollani`li`wi`**

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

İlimiy basshi`:

f.i.k. Yusupova B.

No`kis – 2015

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakul`tet dekani': f.i.k. Ye. Allanazarov

Kafedra basli'g`i': f.i.k. M.Qurbanov

İlimiy basshi': f.i.k. B.Yusupova

**Tema: K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» romani'nda frazeologizmlerdin`
qollani'li'wi'**

Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'n

wori'nlawshi': Atamuratova Gu`lnaz Maqsetbaevna

**Ma`mleketlik attestatsiya komissiyasi'ni'n` qarari': «K.Sultanovti'n`
«Aqda`r`ya» romani'nda frazeologizmlerdin` qollani'li'wi'»** degen temadag`i'
pitkeriw qa`nigelik jumi'si'na «_____» bahasi' qoyi'lsi'n.

MAK basli'g`i' _____

MAK ag`zalari' _____

Joba:

Kirisiw

*Frazeologizm haqqi'nda tu'sinik
Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdin` izertleniwi
Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'ni'n` maqseti ha`m wazi'ypalari'*

I BAP K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» romani' tilinde frazeologiyali'q so`z dizbekleri komponentlerinin` semantikali'q jaqtan birigiwshiligi ha`m ma`nileri boyi'nsha tu`rlerinin` qollani'li'wi'

- 1.1. *Frazeologiyali'q so`z dizbekleri komponentlerinin` semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha tu`rlerinin` qollani'li'wi'*
- 1.2. *Frazeologiyali'q so`z dizbeklerinin` ma`nileri boyi'nsha tu`rlerinin` qollani'li'wi'*
- 1.3. *Frazeologiyali'q so`z dizbeklerinin` ma`nilik toparlari'ni'n` qollani'li'wi'*

II BAP K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» romani' tilinde frazeologiyali'q so`z dizbeklerinin` so`z shaqaplari'na qatnasi', quri'li's ha`m strukturali'q tipleri boyi'nsha tu`rlerinin` qollani'li'wi'

- 2.1. *Frazeologizmlerdin` so`z shaqaplari'na qatnasi' boyi'nsha tu`rlerinin` qollani'li'wi'*
- 2.2. *Frazeologizmlerdin` quri'li'si' boyi'nsha tu`rlerinin` qollani'li'wi'*
- 2.3. *Frazeologizmlerdin` strukturali'q tipleri*

Juwmaq

Paydalani'lg`an a`debiyatlar

Jumi'sti'n` uli'wma si'patlamasi'

**Temani'n` aktual'li'g'i'** Ko'rkem a'debiyat stilistikasi'na ja'ne qaraqalpaq tilinin frazeologiyasi'na qatnasli' az u'yrenilip kiyati'rg'an ma'selelerdin` biri – frazeologizmlerdin` ko'rkem shi'g`arma tilindegi xi'zmeti prozali'q shi'g`arma – K.Sultanovti'n` «Aqda'r`ya» romani' tili tiykari'nda izertlendi.

**Jumi'sti'n` maqseti ha'm wazi'ypalari'** Maqseti – prozali'q shi'g`arma tiline leksika-semantikali'q jaqtan tallaw jasaw. Wazi'ypasi' – woni'n` leksikasi'ndag'i' frazeologizmlerdin` stil'lik qollani'li'w wo'zgesheliklerin ani'qlaw.

Jumi'sti'n` teoriyali'q ha'm a'meliy a'hmiyeti Prozada, uli'wma, qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdi ilimiy jaqtan arnawli' izertlew qaraqalpaq tili leksikasi'ndag'i', stilistikasi'ndag'i', frazeologiyasi'ndag'i' a'hmiyetli ma'selelerdi ani'qlawg'a ja'rdem beredi. Ma'seleni ko'rkem so'z sheberi K.Sultanovti'n` «Aqda'r`ya» romani' materiallari' tiykari'nda ashi'p beriw qaraqalpaq til biliminin` leksika, stilistika tarawı' menen birge frazeologiyani'n` da bir qansha teoriyali'q ha'm a'meliy ma'selelerin ani'qlawg'a ja'rdem beredi. Bul jumi'sti'n` teoriyali'q ha'm a'meliy jaqtan a'hmiyetin belgileydi. Pitkeriw qa'nigelik jumi'si'ni'n` materiallari'n ko'rkem a'debiyat tilin u'yreniwde, frazeologiyali'q so'zlikler du'ziw si'yaqli' jumi'slarda paydalani'w mu'mkin.

**Temani'n` ilimiy jan'ali'g'i'** Jumi'sta qaraqalpaq til biliminde arnawli' izrtlenbegen ma'sele – ko'rkem shi'g`armalarda frazeologizmlerdin` qollani'li'wi' ilimiy ko'z-qarastan tallaw jasaldi' ha'm wonnan ali'ng'an jan'a ilimiy juwmaqlar berildi.

**Izertlew ob`ekti ha'm predmeti** Ob`ekti – qaraqalpaq tilinin` leksikasi', frazeologiyasi', predmeti – prozali'q shi'g`arma tili.

Izertlew metodlari' ha'm usi'llari' Sinxronli'q baqlaw metodi'.

Jumi'sti'n` quri'li'si' ha'm ta`rtibi Jumi'sti'n` uli'wma si'patlamasi', kirisiw, yeki bap, juwmaq ha'm paydalani'lg'an a'debiyatlar diziminen ibarat.

Wori'nlang'an miynettin` tiykarg`i' na'tiyjeleri Tildin` qaymag`i', mag`i'zi' yesaplang'an frazeologizmlerdin` prozali'q shi'g`armada, atap aytqanda, K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» romani' tilinde qollani'li'wi'ndag`i' leksika-semantikali'q wo`zgesheliklerdi ko`rsetedi ha`m stilistikali'q ayri'qshali'qlardi' ani'qlaydi'.

Juwmaq ha`m usi'ni'slardi' qi'sqa uli'wmalasti'ri'wdi'n` na'tiyjeleri K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» romani' tilinde frazeologizmler u`lken sheberlik penen jumsaladi', wolar tu`rli qo`rkemlik-obrazli'li'q, jeke-stil`lik mu`mkinshilikler menen qollani'ladi', proza tilinin` bayli'g`i'n, suliwli'g`i'n artti'radi'. Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'mi'z tiykari'nda ali'p bari'lg`an izertlew na'tiyjeleri usi' ma`selelerdi juwmaqlasti'ri'p beredi.

KIRISIW

Frazeologiya – qaraqalpaq til biliminin` u`lken bir tarawı' boli'p, bul termin grekshe *phrasis* (so`ylem) ha'm *logos* (ilim) degen so`zlerden ali'ng'an, ha'r qanday tildin` frazeologiyalı'q so`z dizbeklerin izertleydi. Til iliminde frazeologiya woni'n` frazeologizmlerdi izertleytug`i'n tarawı' ha'm belgili bir tilge ta'n frazeologiyalı'q so`z dizbeklerinin` ji'yi'nti'g`i' si'pati'nda tu`siniledi.

Tek qaraqalpaq tilinde emes, barlı'q tillerde de u`lken qi'zi'g`i'wshi'li'q payda yetetug`i'n ma`selelerdin` biri – frazeologizmler. Woni' u`yreniwde, ilimiy jaqtan izertlewde ha'r qi'yli' bag`darlar, usi'llar ha'm ko`z-qaraslar ushi'rasadi'.

Solay yetip, frazeologiya tildin` frazeologiyalı'q sistemasi'n izertleytug`i'n pa`n, tarawdı' ja'ne belgili bir tildegi frazeologizmlerdin` ji'yi'nti'g`i'n bildiredi. Uli'wma, til biliminin` frazeologizmlerdi, wolardi'n` fonetikalı'q, leksika-semantikalı'q, grammatikalı'q, strukturalı'q, stil`lik ha'm t.b. wo`zgesheliklerin u`yrenetug`i'n tarawı' frazeologiya dep ju`ritiledi.

Qaraqalpaq tilinin` frazeologiyası'nda izertleniwin ku`tip turg'an ma`selelerdin` qatarı'na frazeologizmlerdin` leksika-semantikalı'q, strukturalı'q, grammatikalı'q, stil`lik wo`zgeshelikleri, etimologiyası' ha'm t.b. kiredi. Qaraqalpaq til iliminde frazeologiyalı'q so`z dizbeklerinin` uli'wmalı'q wo`zgeshelikleri haqqi'nda teren` pikirler ayti'lg'an ilimiy-izertlew jumi'slari', ayi'ri'm so`zlikler, kandidatlı'q jumi'slar, toplanlar, maqalalar boli'p, bul taraw til biliminin` bir qansha tarawlari' menen, soni'n` menen birge, tariyx, logika, psixologiya, etnografiya ha'm t.b. ilimler menen baylani'sadi'.

Jumi'sti' ori'nlawda metodologiyalı'q tiykarlar si'pati'nda Sh.Raxmatullaev, S.Ken'esbaev, E.Berdimuratov, S.Nauri'zbaeva, J.Eshbaev, T.Jumamuratov, G.Aynazarova, Q.Qoshanov, B.Yusupova ha'm t.b. miynetleri basshi'li'qqa ali'ndi'.

Frazeologizm haqqi'nda tu'sinik

Kem degende yeki yamasa bir neshe leksikali'q birliklerdin dizbeginen turi'p, wo'zinin` belgili bir du`zilisine iye, al, ma'nisi jag'i'nan bir so'zge barabar bolatug'i'n birlikler frazeologizmler boladi'. Wolar yerkin so'z dizbekleri menen so'zlerden, soni'n` ishinde, qospa so'zlerden wo'zine ta'n ayri'qshali'qlari' menen ayqi'n aji'rali'p turadi'. Turaqli' so'z dizbekleri tuji'ri'mli', astarli', awi'spali' ma'nilerdi bildirip keledi ha'm ko'rkem, obrazli' si'patqa iye boladi'. Usi' qa'siyetler, belgiler frazeologizmlerge ta'n boladi'. Wolar qurami'ndag'i' komponentler an'latqan ma'nilerden basqa ma'ni bildirip keledi. Solay yetip, yeki yamasa bir neshe so'zlerdin` turaqlasqan dizbeginen ibarat boli'p, qurami'ndag'i' komponentlerinin` ma'nilerinen basqa leksikali'q ma'ni an'latatug'i'n, turaqlasqan qurami' ha'm quri'li'si' menen wo'zgeshelenip keletug'i'n birlikler tilde frazeologizmler dep ataladi'.

Til arqali' qari'm-qatnas jasawda, woy-pikirdi jetkerip beriwde frazeologizmlerdin` worni' ayri'qsha. Wolardi'n` tu'rli ma'nilik qa'siyetleri, quri'li'si', qurami', stil'lik wo'zgeshelikleri ha'm t.b. belgilerge iye boli'wi' tildi ko'rkemlep turadi'. Frazeologizmler frazeologiyali'q birlik, frazeologiyali'q so'yem, frazeologiyali'q toplan ha'm t.b. terminler menen ataladi', wolardi'n` ba'ri bir ma'ni an'latadi'. Solay yetip, ma'nisi jag'i'nan da, qurami' jag'i'nan da, du`zilisi jag'i'nan da bir pu'tinlikke birigip keletug'i'n, wo'zine ta'n belgiler ji'yi'nti'g'i'nan qurali'p, tilde tayar tu'rinde ushi'rasatug'i'n, frazeologiyali'q ma'ni bildiretug'i'n birlik frazeologizm boladi'.

Frazeologizmler – qaraqalpaq tilinin` tariyxı' menen baylani'sli' boli'p, belgili bir da'wirlerde payda boladi'. Frazeologizmlerdin` do'reliwi ko'plegen sebeplerge baylani'sli' boladi'.

Ayi'ri'm jag`daylarda frazeologiyali'q birlikler tuwra ma'nide emes, al, uli'wmalasti'ri'wshi' ha'm obrazli'-awi'spali' ma'nilerde ba'rqulla turaqli' xi'zmet atqari'wi' na'tiyjesindegi yerkin so'z dizbeklerinen frazeologizmlerge de aynaladi', yamasa yerkin so'z dizbeginde ayi'ri'm so'z ma'nileri wo'zgeriwi

yaki bolmasa so`zdin` tu`sip qali`wi` na`tiyjesinde frazeologiyali`q ma`ni payda boladi`. Bul go`nergen ma`niler ha`zirgi tilde tek ayi`ri`m frazeologiyali`q birlikler qurami`nda g`ana ushi`rasadi`. Ayi`ri`m so`z dizbeklerinin` qi`sqari`wi` na`tiyjesinde, yerkin (sintaksislik) so`z dizbegi ani`q, obrazli` ma`nide ken`eyiwi arqali`, ayi`ri`m dialektler ha`m ka`siplik terminologiyag`a baylani`sli` so`z dizbekleri tu`sip qali`wi` ha`m turaqlasi`wi` na`tiyjesinde ha`m t.b. jollar menen frazeologizmler payda boladi`.

Frazeologiyali`q so`z dizbekleri tu`sinigi til biliminde turaqli` so`z dizbekleri, frazeologiyali`q so`z dizbekleri, frazeologiyali`q tutasli`q, frazeologiyali`q birlik, idioma, fraza, frazema, frazeologiyali`q toplam ha`m t.b. terminler menen de atala beredi.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyali`q so`z dizbeklerinin` tiykarg`i` belgilerin E.Berdimuratov bi`lay ani`qlaydi`:

1.Frazeologiyali`q so`z dizbekleri tilimizde jeke leksikali`q birlikler si`pati`nda tayar tu`rinde qa`liplesip ketken so`z dizbeklerinen yesaplanadi`;

2.Frazeologiyali`q so`z dizbekleri ma`nilik jaqtan obrazli` xarakterge iye boli`p keledi;

3.Frazeologiyali`q so`z dizbegin quraytug`i`n jeke komponentler wo`zlerinin` qa`liplesken turaqli` worni`na iye boli`p keledi;

4.Frazeologiyali`q so`z dizbegin quraytug`i`n jeke komponentler ji`ynali`p bari`p, bir sintaksislik xi`zmet atqaradi`;

5.Frazeologiyali`q so`z dizbeklerin bo`leklerge bo`liwge bolmaydi`;

6.Frazeologiyali`q so`z dizbegin basqa tilge so`zbe-so`z awdari`wg`a bolmaydi`.¹

Uli`wma, qaraqalpaq tilinin` bul miynetten keyingi izertlewlerinde usi` pikirler yesapqa ali`nadi`. Solay yetip, til biliminde frazeologizmlerdin` usi` si`yaqli` bir qansha belgileri ilimpazlar ta`repinen atap ko`rsetiledi. Biz de, usi` pikirlerdi wo`z jumi`si`mi`zda basshi`li`qqa ali`wdi` maqul dep tapti`q.

¹ Бердімуратов Е. Хәзиргі заман қарақалпақ тілінің лексикологиясы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1968. – 245-246-б.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdin` izertleniliwi

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdi u`yreniw boyi`nsha bir qansha izertlew jumi`slari` ali`p bari`ldi`. Frazeologizmler Ye.Berdimuratovti`n² miynetlerinde ken` u`yrenildi. A.Bekbergenov³ frazeologizmlerdin` stil`lik qollani`li`w o`zgesheliklerin so`z yetedi. Sonday-aq, bul taraw boyi`nsha bir qansha so`zlikler jari`q ko`rdi. J.Eshbaev⁴ ta`repinen qaraqalpaq tilinin` qi`sqasha frazeologiyali`q so`zligin, T.Djumamuratov<sup>5</sup> ta`repinen mektep oqi`wshi`lari`na arnalg`an russha-qaraqalpaqsha frazeologiyali`q so`zlik du`zip baspadan shi`g`ari`ldi`. S.Nawri`zbaevani`n<sup>6</sup> miynetinde qaraqalpaqsha-russha so`zlikte frazeologizmlerdin` beriliwi izertlendi. Ten`les eki komponentli frazeologizmlerdi G.Aynazarova⁷ arnawli` izertledi. G.Bekbergenova ha`m B.Shaniyazov⁸ ta`repinen qaraqalpaq xali`q naqi`l-maqallari` ha`m olardi`n` rus ha`m inglis tillerindegi sa`ykeslikleri tiykari`nda du`zilgen so`zlik basi`li`p shi`qti`. G.Bekbergenova⁹ u`sh tildegi (qaraqalpaq, rus ha`m inglis tillerindegi) frazeologizmlerdin` ma`nilik sa`ykesliklerin u`yrendi ha`m miynetin baspadan shi`g`ardi`. Q.Qoshanov, A.Umarov ha`m G.B.Nurabaeva<sup>10</sup> ta`repinen qaraqalpaq mekteplerinin` 5-9-klasslari`na arnalg`an rus tilinin` frazeologiyali`q so`zligi, Q.Qoshanovti`n<sup>11</sup> qi`sqasha russha-qaraqalpaqsha frazeologiyali`q so`zligi, Q.Paxratdinov ha`m Q.Bekniyazov<sup>12</sup> ta`repinen qaraqalpaq tilinin` frazeologiyasi` boyi`nsha du`zilgeni so`zlikler jari`q ko`rdi. «Qaraqalpaq tili frazeologiyasi`ni`n` aktual` ma`seleleri»

² Бердимуратов Е. Хәзиргі заман қарақалпақ тілінің лексикологиясі. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1968.

³ Бекбергенов А.Қарақалпақ тілінің стилістикасы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990.

⁴ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тілінің кі'сқаша фразеологиялі'қ сөзлігі. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1985

⁵ Джумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. – Нукус: Каракалпакстан, 1985.

⁶ Наурузбаева С.Т. Фразеологические едініці' в каракалпакско-русском словаре. – Ташкент: Фан, – 1972.

⁷ Айназарова Г. Қарақалпақ тілінде теңлес екі компонентлі фразеологізмлер. – Нөкіс: 2005.

⁸ Бекбергенова Г., Шаниязов Б. Қарақалпақ халі'қ накі'л-мақаллары' хәм оларді'ң басқа (інгліс, орі'с) тіллердегі сәйкесліклері. Нөкіс, «Білім», 2000.

⁹ Бекбергенова Г.Қарақалпақ, рус хәм інгліс тіллеріндегі фразеологиялі'қ сөз дізбеклерінің мәнілік сәйкесліклері. Нөкіс, Бердақ аті'ндагі' Қарақалпақ мәмлекетлік універсітеті баспаханасі', 2009.

¹⁰ Қошанов Қ., Умаров А., Нурабаева Г.Б. Школьні'й фразеологический словарь русского язї'ка. Нукус, 2011.

¹¹ Кошанов К.М. Краткій русско-каракалпакский фразеологический словарь. – Нукус: 2012.

¹² Пахратдінов Қ., Бекніязов Қ. Қарақалпақ тіліндегі фразеологізмлер. Нөкіс, «Қарақалпақстан» баспасі', 2012.

(2011)¹³ degen atamada jari'q ko`rgen toplamda frazeologizmlerdin` ma`nilik, grammatikali'q o`zgeshelikleri, oqi'ti'w usi'llari' ha`m t.b. ma`seleler so`z etildi. Usi' taraw boyi'nsha B.Yusupovani'n<sup>14</sup> JOO studentleri ushi'n oqi'w qollanbasi' baspadan shi'qti'. G.Aynazarovani'n` ten`les yeki komponentli frazeologizmlerge arnalg`an miyneti jari'q ko`rdi.<sup>15</sup> Sonday-aq, bir qansha maqalalarda (J.Eshbaev, A.Bekbergenov, K.Karimov, Q.A`bdimuratov, G.Aynazarova, A.Pirniyazova, J.Ta`n`irbergenov ha`m t.b.) frazeologizmler leksika, stilistika, leksikografiya tarawları'na baylani'sli' u`yrenildi. Al, frazeologizmlerdin` ko`rkem shi'g`armalarda, soni'n` ishinde, K.Sultanov shi'g`armalari'nda qollani'li'wi' arnawli' izertlenbedi.

**Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'ni'n` maqseti ha`m wazi'ypalari'** Maqseti – prozali'q shi'g`arma tiline K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» romani' tili tiykari'nda leksika-frazeologiyali'q jaqtan tallaw jasaw. Wazi'ypasi' – roman tilinin` leksikasi'ndag`i' frazeologizmlerdin` qollani'li'w wo`zgesheliklerin ani'qlaw.

¹³ Қарақалпақ тілі фразеологиясі'ні'ң актуаль мәселелері. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 2011.

¹⁴ Юсупова Б.Қарақалпақ тілінің фразеологиясі'. Ташкент, «Тафаккур қаноти», 2014.

¹⁵ Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten`les yeki komponentli frazeologizmlerdin` leksika-semantikalıq ha`m stil`lik wo`zgeshelikleri. No`kis: Qaraqalpaqstan, 2015.

I BAP K.Sultanovti'n «Aqda'r`ya» romani' tilinde frazeologiyali'q so`z dizbekleri komponentlerinin` semantikali'q jaqtan birigiwshiligi ha`m ma`nileri boyi'nsha tu`rlerinin` qollani'li'wi'

Tu`rkiy tiller arasi'nda qaraqalpaq tilinin` frazeologiyasi' wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri menen aji'rali'p turadi'. Frazeologizmler – turaqli' so`z dizbekleri qaraqalpaq tilinin` barli'q wo`zgesheliklerin wo`zinde ko`rsetetug`i'n til birliklerinin` biri boli'p yesaplanadi'. Frazeologizmler so`ylewge ko`rkem tu`s beredi, wog`an ta`sirlilik, obrazli', ko`rkem si'pat qosadi'.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler leksika tarawı'nda u`yreniledi. Son`g`i' da`wirlerde wo`z aldi'na ken` tu`rde ali'p izertlewler frazeologizmlerdin` basqa birliklerden tiykarg`i' ayi`rmashi'li'qlari'n ashi'p beriw za`ru`rligin ko`rsetedi. Sonli'qtan, qaraqalpaq tilinin` qaymag`i' yesaplang`an frazeologiyali'q so`z dizbeklerin ha`r ta`repleme ja`ne toli'q tu`siniwde, u`yreniwde frazeologiya tarawı' u`lken tiykar jaratadi'.

Ha`zirgi waqi'tta qaraqalpaq til biliminin` qurami'nda frazeologiya u`lken wori'n iyeleydi. Qaraqalpaq tili frazeologiyasi'ni'n` ob`ekti – frazeologizmler yag`ni'y turaqli' so`z dizbekleri boli'p yesaplanadi'. Wolar til quri'li'si'nda wo`zine ta`n belgilerine iye birlikler boli'p, xali'q tilinin` qaymag`i'n, mag`i'zi'n wo`zine ja`mlegen teren`, wo`tkir ma`nili ja`ne bir neshe so`zlerdin` dizbeginen quralg`an tutas bir pu`tinlik si'pati'nda tani'ladi'.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler – tilde tayar tu`rde ushi'rasatug`i'n, paydalani'latug`i'n birlikler. Wo`lar wo`zine ta`n qurami' ha`m quri'li'si' menen turaqlasi'p qalg`an so`z dizbegi tu`rindegi bir pu`tinlik boli'p, tutasi' menen ba`ri birge bir ma`nini an`lati'p keledi. Bul frazeologizmnin` qaraqalpaq tilinin` so`zlik qurami'ndag`i' ayri'qsha birlik yekenligin ko`rsetedi. Frazeologizmlerdin` si'patli' belgilerin, wo`zgesheliklerin, ma`nisin, quri'li'si'n, qurami'n, kelip shi'g`i'wi'n, tariyxi'y si'patlamasi'n, qollani'li'w wo`risin ha`m basqa da ko`plegen qa`siyetlerin ha`r ta`repleme u`yrenip, tallap, sistemalasti'ri'w, izertlew ha`m woqi'ti'w usi'llari'n talqi'law til bilimindegi juwapkershilikli wazi'ypalardi'n` biri boli'p yesaplanadi'.

Qaraqalpaq tili frazeologizmlerge wog`ada bay. Frazeologiyali'q so`z dizbekleri komponentlerinin` semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha da wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri iye boli'p keledi ha`m usi'g`an baylani'sli' bir neshe ma`nilik tu`rlerge bo`linedi. Soni'n` menen birge, frazeologizmler wo`zlerinin` an`latatug`i'n ma`nileri boyi'nsha da bir qansha si'patli' ayri'qshali'qlarg`a iye. Usi'g`an baylani'sli' frazeologizmler ma`nilik jaqtan da bir neshe toparlarg`a bo`lip qaraladi'.

Qaraqalpaq tilinin` leksikasi'nda wo`zgeshe ta`biyati' menen salmaqli' wori'n iyeleytug`i'n frazeologiyali'q so`z dizbeklerine ta`n ayri'qshali'q - wolardi'n` semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha toparlarg`a bo`liniwi yesaplanadi'. Komponentlerdin` frazeologiyali'q so`z dizbegi an`latqan ma`nige qatnasi' da, grammatikali'q jaqtan wo`z-ara baylani'si'w da`rejesi de ha`r qi'yli' boladi'. Usi'nday ayri'qshali'qlari'na baylani'sli' qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler komponentlerinin` semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha frazeologiyali'q o`tlesiwler, frazeologiyali'q birlikler, frazeologiyali'q dizbekler ha`m frazeologiyali'q so`zler boli'p to`rt tu`rge bo`linedi. Al, grammatikali'q quri'li'si' jag`i'nan jeke so`z dizbekleri, jay ga`pler ha`m qospa ga`pler tu`rinde ushi'rasatug`i'n frazeologizmler tu`rinde ushi'rasadi'. Mine usi'nday astarli' ma`niler, ko`rkemlik, awi'spali' ma`nililik, obrazli'li'q si'patqa iye frazeologizmlerdi qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` talantli' wa`kili K.Sultanov wo`zinin` «Aqda`r`ya» romani' tilinde u`lken sheberlik penen paydalanadi'. Frazeologizmlerdi wo`z worni' menen za`ru`r jerinde paydalani'w arqali' jazi'wshi' wo`z shi'g`armasi'ni'n` tiline ta`sirlilik beredi. Woni' xali'q tiline u`nles, ta`sirli, a`piwayi' ja`ne obrazi'l yetip, woqi'wshi'g`a inam yetedi, bunda tildin` kommunikativlik xi'zmeti menen birge estetikali'q xi'zmeti de a`melge asadi'. Jazi'wshi' wo`z shi'g`armasi'ni'n` tili menen woqi'wshi'g`a tek xabarlap g`ana qoymastan ta`sir yetedi

K.Sultanovti'n` biz tallaw jasap ati'rg`an «Aqda`r`ya» shi'g`armasi'ni'n` tilin u`yrenip qarag`anda frazeologizmlerdin` komponentlerinin` semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha tu`rlerinin` de, ma`nileri jag`i'nan wo`zgeshelenip

turatug`i`n toparlari`ni`n` da ha`r qi`yli` maqsetlerde qollani`lg`ani`n ko`riwge boladi`. Biz wo`zimizdin` pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zda wolardi`n` ha`r birine wo`z aldi`na tallaw jasawdi` maqul ko`rdik.

1.1. Frazelogiyali`q so`z dizbekleri komponentlerinin` semantikali`q jaqtan birigiwshiligi boyi`nsha tu`rlerinin` qollani`li`wi`

Frazelogiya ta`biyati` jag`i`nan qaraqalpaq til biliminin` basqa tarawları`nan wo`zgeshelenip turadi`. Sebebi, wonda tiykarg`i` ob`ekt yesaplang`an frazeologizm wo`zine ta`n ma`ni, quram, quri`li`s, do`reliw usi`li`, stil`lik wo`zgesheligi, ayi`ri`mlari`ni`n` kelip shi`g`i`w tariyxi` ha`m t.b. ba`ri bir birlikte ja`mlenip keliwi menen izertlew ob`ekti si`pati`nda tani`ladi`. Buni`n` sebebi frazeologizmnin` wo`zi quramali`, qospali` pu`tinlik yesaplani`p, woni` u`yrenetug`i`n pa`n de usi` si`patqa iye boli`wi` menen aji`raladi`.

Qaraqalpaq tilinin` leksikasi` ha`m frazeologiyasi`na qatnasli` ma`seleler bir qansha ilimpazlardi`n` ilimiy miynetlerinde so`z etiledi. Wolardan Ye.Berdimuratovti`n` miynetlerinde frazeologiyali`q so`z dizbekleri komponentlerinin` semantikali`q jaqtan birigiwshiligi boyi`nsha to`rt tu`rge:

1. frazeologiyali`q wo`tlesiwler;

2. frazeologiyali`q birlikler;

3. frazeologiyali`q dizbekler;

4. frazeologiyali`q so`zler dep bo`lip u`yreniledi. Qaraqalpaq tilinin` frazeologiyali`q so`zligin jazg`an J.Eshbaevti`n` so`zliginde bolsa wolar u`sh tu`rge:

1. frazeologiyali`q wo`tlesiwler;

2. frazeologiyali`q birlikler;

3. frazeologiyali`q dizbekler dep aji`rati`ladi`.

«Naqi`l-maqallardi`n` leksika-grammatikali`q jaqtan turaqli`li`g`i` ha`m ti`yanaqli`li`g`i` wolardi`n` so`z dizbeklerinin` qatari`nan wori`n alatug`i`ni`n ko`rsetedi. Solay da, til biliminde wolardi`n` turaqli` so`z dizbeklerinin` ishindegı worni` yelege shekem toli`q ani`qlani`p bolg`an joq» dep ilimpaz Ye.Berdimuratov

naqi'l-maqallar menen ushi'rma so'zlerdi frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin to'rtinshi tu'rin qurawi' kerek degen pikirdi aytadi'.¹⁶ Biz wo'z pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zda Ye.Berdimuratovti'n' pikirlerin basshi'li'qqa ali'p, frazeologiyali'q so'z dizbekleri komponentlerinin semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha to'rt tu'rge bo'lip qaradi'q.

1.Frazeologiyali'q wo'tlesiwler

Tildin ja'miyetlik xi'zmetlerinde yag'ni'y til arqali' awi'zeki ha'm jazba tu'rde qari'm-qatnas jasawda frazeologizmler wo'nimli qollani'ladi'. Wolar tildin so'zlik qurami'nda ayri'qsha wori'n iyelep, so'zlik quramdag'i' ma'nilerinin wo'tkirligi, i'qshamli'g'i', tuji'ri'mli'li'g'i' si'yaqli' belgileri menen aji'rali'p turadi'. Wolar ko'rkem shi'g'armalar tilinde ju'da wo'nimli jumsaladi'.

Frazeologiyali'q wo'tlesiwler qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin komponentlerinin semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha u'lken bir tu'ri boli'p yesaplanadi'. Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin qurami'ndag'i' jeke komponentleri wo'z aldi'na tuwra ma'nisinde jumsalmaydi', leksikali'q ma'nilerinen toli'q ayri'lg'an boladi' ha'm komponentler wo'z-ara bekkem baylani'si'p qaladi'. Usi'lay turaqlasi'p, bir leksikali'q ma'ni an'lati'p keledi. Komponentler bir-birinen aji'ralmay, bir tutas pu'tinlik tu'rinde kelip bir so'zdin ma'nisine iye boladi'. Wolar komponentlerdin yag'ni'y frazeologizmdi qurap kelgen so'zlerdin ma'nilerine qatnassi'z, pu'tkilley basqa – frazeologiyali'q ma'nini keltirip shi'g'aradi'. Frazeologiyali'q wo'tlesiwler obrazli', ta'sirli boli'p keledi ha'm tiykari'nan, awi'spali' ma'ni bildirip keledi. Uli'wma, qurami'ndag'i' komponentler wo'zlerinin ma'nilerin pu'tkilley joyti'p jiberedi ha'm yekinshi bir, basqa, awi'spali' ma'nide keledi. Bunday frazeologizmler **frazeologiyali'q wo'tlesiwler** dep ataladi'. Wolarg'a murni'n balta shappaw, ko'zine sho'p sali'w, tu'yenin u'stinen iyt qabi'w ha'm t.b. kiredi.

¹⁶ Бердімуратов Е. Көрсетілген мейнеті, 262-263-б.

K.Sultanovti'n «Aqda'r`ya» romani' tili wo`zine ta`n ko`rkemligi, obrazi'li'g`i', tildin` ko`rkemlew qurallari'na bayli'g`i', uli'wma xali'qqa tu`sinikliligi, a`piwayi'li'g`i' menen aji'rali'p turadi'. Wolardi'n` ishinde ko`plegen ko`rkemlew qurallari', leksikali'q qurallar paydalani'lg`an boli'p, wolardi'n` ba`ri de shi'g`arma tilinin` ta`sirliligin payda etiw ushi'n xi'zmet etedi. Wolardi'n` arasi'nda roman tilinin` wo`tkir, ko`rkem ha`m obrazli' boli'wi'n ta`miyin yetiw maqsetinde frazeologiyali'q wo`tlesiwler wo`nimli qollani'ladi'. Bul frazeologiyali'q wo`tlesiwler shi'g`arma tilinin` ta`sirli ha`m ko`rkem boli'wi'n ju`zege keltiredi. Ko`rkem so`z sheberi ta`repinen ayti'lajaq woy-pikirdi yele de teren`, ta`sirli yetip jetkerip beredi. Bunday frazeologiyali'q wo`tlesiwlerdi avtor wo`zinin` romani' tilinde qaraqalpaq tilindegi leksikali'q qurallardi'n` biri si'pati'nda sheberlik penen ko`plep paydalanadi'. Mi'sali':

Tilewmuratov bali'qshi'lardi'n` qasi'na kelse, zavod direktori' Da`wjanov penen Tilemis qi'zi'l kegirdek boli'p ati'r yeken. (132-bet) Yendi mi'na xabari' ju`regine chay tartqanday, ishi bawi'ri'-a`lem-ja`lem. (135-bet) Bati'r bali'qshi'lari'mi'zdi'n` su`yegin dalada qaldi'rmaymi'z. (135-bet) Alamanni'n` yele murti' buzi'lmapti'. Ten`izdin` ishi su`ren-shawqi'mg`a toli'. (156-bet) Woy kelebinin` ushi'n tabalmay dag`di'ri'p kiyati'ri'p Ja`miyla jolda Niyazovti' ushi'rasti'rdi'. (162-bet) Tayda tuyaq qalmay awi'ldi'n` bala-shag`alari' jag`ag`a ji'ynali'p Sapardi' ku`tip aldi'. (176-bet)

Mi'sallardag`i' **qi'zi'l kegirdek boli'w, ju`regine chay tartqanday, su`yegin dalada qaldi'rmaw, murti' buzi'lmaw, keleptin` ushi'n tappaw, tayda tuyaq qalmay** frazeologiyali'q so`z dizbekleri frazeologiyali'q wo`tlesiwler boli'p, wolar qurami'ndag`i' komponentlerinin` leksikali'q ma`nilerinen g`a`rezsiz ba`ri ji'ynali'p bari'p, bir ma`ni an`latadi'. Wolardi'n` qurami'ndag`i' komponentler wo`zlerinin` leksikali'q ma`nilerin joyti'p, yekinshi bir astarli', basqa ma`nige wo`tip, tilge ta`sirlilik, ko`rkemlik wo`tkirlik beriw ushi'n xi'zmet yetedi. Bul frazeologiyali'q wo`tlesiwler K.Sultanovti'n «Aqda'r`ya» romani' tilinde obrazli'li'q jarati'w maqsetinde wo`z worni' menen qollani'ladi'.

2.Frazeologiyali'q birlikler

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali'q so'z dizbekleri komponentlerinin semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha ja'ne bir tu'ri frazeologiyali'q birlikler boli'p yesaplanadi'. Frazeologiyali'q birliklerdin` qurami'ndag`i' so'zler de ji'ynali'p bari'p bir ma'ni an`lati'p keledi. Bunday frazeologizmlerde de ma'ni komponentlerdin` ma'nisinen kelip shi'qqaydi', al tutas pu'tinlik yag`ni'y dizbek an`latqan ma'niden kelip shi'g`adi'. Frazeologiyali'q birliklerdin` frazeologiyali'q wo'tlesiwlerden wo'zgesheligi sonnan ibarat – frazeologiyali'q birliktegi komponentlerdin` ba'ri ma'nisinen toli'q, birotala ayri'li'p qalmaydi', al, geyparalari'ni'n` ma'nilerine jaqi'n keledi. Solay yetip, frazeologiyali'q birliklerdin` ma'nileri ayi'ri'm komponentlerdin` ma'nilerinen bo`linip, qashi'qlasi'p ketpesten, birewinin` ma'nisine baylani'sli' boli'p keledi. Bunday si'pattag`i' frazeologizmler **frazeologiyali'q birlikler** dep ataladi'. Wolarg`a jung`an awzi'n ash paw, ju`regi qanasi'na si'ymaw ha'm t.b. birlikler kiredi.

Qaraqalpaq a`debiyati' shi'g`armalari' tilinde frazeologizmler wog`ada ko`plep paydalani'ladi'. Bul ko`rkemlik, ta`sirlilik jarati'wshi' birlikler shi'g`arma tilin bezeydi, wog`an wo`tkir ma'ni qosadi'.

K.Sultanovti'n` «Aqda'r`ya» romani' tilinde ka`siplik so'zler, dialektizmler, qarapayi'm leksikag`a ta'n birlik ko`plep ushi'rasadi'. Usi' leksikali'q birlikler menen bir qatarda frazeologiyali'q so'z dizbekleri komponentlerinin` semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha ja'ne bir tu'ri yesaplang`an frazeologiyali'q birlikler wo`nimli qollani'ladi'. Frazeologiyali'q birlikler biz tallaw jasap ati'rg`an shi'g`arma tilinde wo`zine ta'n shi'rayi', wo`tkirligi menen sheber qollani'lg`ani'n mi'sallar ayqi'n tasti'yi'qlaydi':

Jaq jari'sti'ratug`i'n waqi't pa usi'. (132-bet) Al, asti'n qi'zi'l ag`i's qari'p, u`stin qi'zi'l suw jawi'p turg`an da'r`yani'n` muzi' wo`kshesin birinshi boli'p ko`teredi. (178-bet) Adi'raq ko`zlerin bejireytip, suwi'q kelbet penen shag`i'ni'p so`ylegen yeki g`arri'ni'n` ayti'si'na qulaq saldi'. (6-bet) Kempirdin` bul so`zine hesh qaysi'si' til qatpadi'. (20-bet)

Berilgen mi'salardag'i' **jaq jari'sti'ri'w, o'kshesin ko'teriw, qulaq sali'w, til qatpaw** frazeologizmleri yeregisiw, ketiw, ti'n'law, u'ndemew so'zlerine sali'sti'rg`anda ma`nilik jaqtan teren`ligi, wo'tkirligi, ta`sirliligi menen si'patlanadi'. Sonli'qtan da, so'z sheberleri bunday birliklerdi ko'rkemlew qurali' si'pati'nda wo'zlerinin ko'rkem shi'g`armalari'nda wo'nimli qollani'ladi'. K.Sultanovti'n` shi'g`armasi' tilinde de usi' frazeologizmlerdin` sheberlik penen paydalani'li'p, tildi ko'rkemlep turg`ani'n mi'sallari'mi'z tasti'yi'qlaydi'.

3. Frazeologiyali'q dizbekler

Frazeologiyali'q dizbekler frazeologiyali'q so'z dizbekleri komponentlerinin` semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha u'shinshi bir tu'ri boli'p, bunda frazeologizm qurami'ndag'i' komponentler ma'nilerin saqlag`an, biraq wolar wo'z aldi'na bo'lek ma'ni an`latpastan, ba'ri birge uli'wmali'q, bir ma'nige iye boli'p keledi. Wolar usi' jeke ma'nilerdin` birigiwinen frazeologiyali'q ma'nini payda yetedi ha'm qurami'ndag'i' so'zler da'slepki, jeke turg`andag'i' ma'nisin birotala jog`alti'p jibermesten, ba'ri birigip bir ma'ni bildiredi. Bunday birlikler **frazeologiyali'q dizbekler** dep ju'ritiledi. Wolarg`a yeki oyli' boli'w, yen`sesi tu'siw ha'm t.b. kiredi.

K.Sultanovti'n` «Aqda'r`ya» romani' tilinde frazeologiyali'q dizbekler jiyi qollani'ladi'. Shi'g`arma tilinin` leksikali'q qurami'nda wolar belgili wori'n iyeleydi ha'm shi'g`arma tiline ko'rkemlik, wobrazli'li'q qosadi'. Mi'sali':

Yendi bari'n bazar yete bereyin. (132-bet) Woni'n` pa'minshe uri's baslang`an ku`nnen Tilemistin` qabag'i' tastay jabi'lg`an edi. (133-bet) Qi'rg`a tabani' tiygenge me, ten`iz bayag'i'si'nan da g`aybarlang`anday qara tu'tini shi'g'i'p a`beshiy ko'rinedi. (141-bet) Na'wbet penen ku'ni-tu'ni bas ushi'nda dejurni'y vrach gu`zetip woti'r. (142-bet) Nawqas yele yesine kirgen joq. (143-bet) Joldan tabi'lg`anlardi' tiyegen mashina birazdan keyin basqa mashinalardan bo`linip shi'qti' da, qalag`a qaray jol tartti'. (140-bet)

Keltirilgen mi'sallardag`i' **bari'n bazar etiw, qabag`i' ji'bi'li'w, tabani' tiyiw, bas ushi'nda, yesine kiriw (keliw), jol tarti'w** si'yaqli' frazeologiyali'q dizbekler qurami'ndag`i' komponentler ma'nilerin saqlap kelse de, wo`z aldi'na basqa ma`ni an`latpastan, ba`ri birge uli'wmali'q, bir ma`ni bildirip keledi. Olardan bari'n bazar yete bereyin – bar na`rseni wo`nimli ha`m worni'nda paydalani'w, qabag`i' tastay jabi'lg`an edi – ashi'wlani'w, tabani' tiygenge – jetip bari'w, bas ushi'nda – qasi'nda, yesine kirgen joq. – wo`zine kelmew, jol tartti' – ju`riw ma'nilerin qosi'msha wo`tkirlik, ta`sirlilik jarati'wshi' ren`kleri arqali' bildirip turg`anli'g`i'n ayti'wg`a boladi'. Usi'nday ko`rkemlik qa'siyetke iye bolg`anli'qtan ko`rkem shi'g`arma tilinde bul frazeologiyali'q birlikler a`hmiyetli qural wazi'ypasi'n atqaradi'.

4.Frazeologiyali'q so`zler

Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdin` komponentlerinin` semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha ja`ne bir tu`ri bar. Wol – frazeologiyali'q so`zler. Wolarg`a «Ne yeksen`, soni' worarsan`. Ayti'wshi' aqi'l bolsa, ti'n`lawshi' dana bolar» ha`m t.b. kiredi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali'q so`zler naqi'l-maqallar tu`rinde belgili. Naqi'l-maqallar tilimizdin` buri'nnan kiyati'rg`an til bayli'g`i'n ko`rsetedi. Olar xali'qti'n` belgili bir ta`jiriybelerinen ali'ng`an. Olardi'n` ma'nileri eki tu`rli boli'p keledi. Birinshi topari' tuwra ma`nige iye boli'p kelse, ekinshi topari' astarli' ma`nige iye boladi'. Usi' an`latqan ma'nilerine qaray frazeologiyali'q so`zler naqi'l ha`m maqal tu`rinde ma`lim. Tuwra ma`nide kelgen naqi'llar menen awi'spali' ma`nide kelgen maqallar barli'q waqi'tta da ma`nilik ha`m grammatikali'q birlikti saqlap qaladi'.

Frazeologiyali'q so`zler frazeologiyali'q so`z dizbekleri komponentlerinin` semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha ayri'qsha bir tu`ri boli'p yesaplanadi'. Ayi'ri'm izertlewshiler bul tu`rdi frazeologizmlerge qospaydi', naqi'l-maqallardi' frazeologizmlerden bo`lek birlikler si'pati'nda qaraydi'. Al,

basqa geypara izertlewshiler frazeologiyali'q so'zler degen atama asti'nda qarap, naqi'l-maqallardi' frazeologizmlerdin` semantikali'q birigiwshiligi boyi'nsha bir tu'ri dep yesaplaydi'. Bul ma'selede pikirler ha'r qi'yli' boli'p, frazeologizmlerden naqi'l-maqallardi'n` bir qansha wo'zgeshelikleri haqqi'nda ayti'lg'an pikirler ushi'rasadi'.¹⁷ Biz wolardi'n` uli'wmali'q, worta q uqsas ta'replerin yesapqa ali'p ha'm prof. Ye.Berdimuratovti'n` pikirlerine tiykarlani'p jumi'si'mi'zda naqi'l-maqallardi' qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin` semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha to'rtinshi tu'ri si'pati'nda ko'rsetiwdi maqul dep yesapladi'q.

K.Sultanovti'n` «Aqda'r'ya» romani' tilinde frazeologiyali'q so'zler yag'ni'y naqi'l-maqallar wo'nimli qollani'ladi'. Bul ko'rkem shi'g'arma tilinin` obrazli'li'g'i'n jarati'wda avtor ta'repinen paydalani'lg'an frazeologizmler u'lken wori'n tutatug'i'n bolsa, wolardi'n` arasi'nda naqi'l-maqallar da salmaqli' wori'n iyeleydi. Naqi'l-maqallardi' shi'g'arma tilinde de, awi'zeki so'ylew tilinde de jazi'wshi' yamasa so'ylewshi ta'repinen wo'z pikirin tasti'yi'qlaw, ba'ntin basi'w maqsetinde wo'nimli paydalanadi'. Wolardi'n` usi'nday ko'rkemlik mu'mkinshiliklerinen so'z sheberleri duri's ha'm wori'nli' paydalanadi'. Buni' belgili jazi'wshi' K.Sultanovti'n` «Aqda'r'ya» romani' tili mi'sali'nda da ayqi'n ko'riwge boladi'. Mi'sali':

«Maldi' tapqang'a baqti'r, woti'ndi' shapqang'a jaqti'r» – dep ata-babalar biykarg'a aytpag'an-aw! Usi' yeki ji'lqi' jaqi'nda ari'qli'qtan ko'teremi shi'g'i'p, qorag'a su'yenip zorg'a turatug'i'n yedi. «Jaqsi' as jaman keselge yem» degen, shireli jemnin` arqasi'nda, mine, qi'r arqasi'nan qol tayadi'! – jeldi ayi'ri'p barati'rg'an atlarg'a ken` miyrimin to'gedi. (100-bet) Yendi «Bir bilmeslik bilgennen de wo'tedi» degen. Keshire g'oy inin'di – dep ga'pti kesti. (158-bet)

¹⁷ Наурызбаева С. Көрсетілген мийнети, 44-45-б.; Ешбаев Ж. Көрсетілген мийнети, 18-26-б.; Юсупова Б. Қарақалпақ халық нақыл-мақалларындағы фразеологизмлер. – Илим хәм билимлендириўге арналған өмир Академик А.Дәўлетовтың 70 жыллық юбилейине арналған илимий-теориялық конференция материаллары: Нөкис: Билим, 2012. – 53-58-б.

«Birlikli yel azbaydi» – degen. «Bali’q basi’nan shiriydi» degendey bul jaqtag’i’ qalg’an yelat moyi’n bermeyik! (175-bet)

Keltirilgen mi’sallardag’i’ **«Maldi’ tapqang’a baqti’r, woti’ndi’ shapqang’a jaqti’r»**, **«Jaqsi’ as jaman keselge yem»**, **«Bir bilmeslik bilgennen de wo’tedi»**, **«Bali’q basi’nan shiriydi»** degen naqi’l-maqallar so`z sheberi ta’repinen wo`z worni’ menen ta’sirli paydalani’lg’an.

K.Sultanov shi’g’armasi’ tilinde bir personaj tilinde bir neshe naqi’l-maqallardi’n` ayti’layi’n degen woy-pikirdin` mazmuni’na sa’ykes uti’mli’ paydalani’lg’ani’n ko`riwge boladi’. Mi’sali’:

– Dilwarli’qti’ qoya turi’n`, kelinler, – dedi wonnan tete oti’rg’an kempir, – «Adasqanni’n` aldi’ jo’n» yekeni ras, biraq, «Adasqan ayi’p yemes, qayti’p joli’n tapqan son`», «At aylansa, qazi’g’i’n tabadi’» degen aqi’ri’, qawi’mg’a qosi’lsa, wol da aqi’ldi’n` belgisi. U`sh ku’n bolar, u`sh ay bolar, ayran shalabi’n`i’zdi’ qi’zg’ani’p qa`ytesiz. Kim bilsin, jastan miynet ko`rmey sada wo`sken bala shi’g’ar... (100-bet)

Jazi’wshi’ni’n` romani’ tilinen ali’ng’an bul naqi’l-maqallar frazeologiyali’q so`z dizbeklerinin` semantikali’q jaqtan birigiwshiligi boyi’nsha to`rtinshi – ayri’qsha tu`ri si’pati’nda berilip ati’rg’an oy-pikirige isenim, tasti’yi’qlaw ma`nilerin qosi’w maqsetinde pikirge u`ylestirip qollani’lg’an. Uli’wma, «Maldi’ tapqang’a baqti’r, oti’ndi’ shapqang’a jaqti’r», «Jaqsi’ as jaman keselge em», «Bir bilmeslik bilgennen de o’tedi», «Bali’q basi’nan shiriydi», «Adasqanni’n` aldi’ jo’n», «Adasqan ayi’p emes, qayti’p joli’n tapqan son`», «At aylansa, qazi’g’i’n tabadi’» naqi’l-maqallari’, bizin` pikirimizshe, ko`rkem tekstti bezew, wo`tkirlik, ta’sirshen`lik qosi’w ushi’n sheberlik penen qollani’li’p tur.

Juwmaqlasti’ri’p aytqanda, K.Sultanovti’n` «Aqda’r`ya» romani’ tilinde turaqli’ so`z dizbeklerinin` semantikali’q jaqtan birigiwshiligi boyi’nsha tu`rleri – frazeologiyali’q o`tlesiwler, frazeologiyali’q birlikler, frazeologiyali’q dizbekler ha`m frazeologiyali’q so`zler sheberlik penen paydalani’ladi’.

1.2. Frazelogiyali'q so'z dizbeklerinin ma'nileri boyi'nsha tu'rlerinin qollani'li'wi'

Ha'zirgi da'wirde til biliminde ma'ni tu'sinigi bir qansha birliklarga qatnasli' boli'p keledi – leksikali'q ma'ni, grammatikali'q ma'ni ha'm t.b. si'yaqli' ma'niler bar. Frazelogiyali'q ma'ni – ani'q bir tildegi frazeologizmnin an'latqan ma'nisi. Wol frazeologizmda qurap turg'an komponentlerdin ma'nisinen basqasha boli'p keledi. Wolay bolsa, frazeologiyali'q ma'ni qurami'ndag'i' komponentlerdin ma'nilerinen wo'zgeshe, basqa, wolardan kelip shi'qqan ma'ni yemes, al uli'wma frazeologizmnin an'lasilg'an ja'mlewshi, astarli' ma'ni boli'p tabi'ladi'. Frazelogizm ha'm ma'ni tu'siniklari quramali' boli'p, frazeologiyali'q ma'ni menen so'zdin frazeologizm qurami'nda an'latqan ma'nileri barli'q waqi'tta ten yamasa birdey bolmawi' mu'mkin. Solay yetip, frazeologizmnin qurami'ndag'i' so'zlar an'latqan ma'niden basqa, geyde wolar menen baylani'sqan, obrazli', awi'spali' yekinshi bir ma'ni frazeologiyali'q ma'ni boladi'. Qaraqalpaq tilindegi qurami'ndag'i' komponentlari leksikali'q ma'ni bildirmeytug'i'n ayi'ri'm birliklerde frazeologiyali'q ma'niler boladi'. Komponentlerinin birewi leksikali'q ma'ni an'latpaytug'i'n yamasa tildin ha'zirgi ko'z-qarasi'nan leksikali'q ma'nini bildirmeytug'i'n frazeologizmler tilde ko'p ushi'rasadi'. Wolardi'n qurami'ndag'i' so'zdin ma'nisi tu'siniksiz bolsa da, wonnan frazeologiyali'q ma'ni tu'siniledi. Ma'selen, uli'-shuw, qum-quwi't, i'zda-shuw frazeologizmlari ha'zirgi ko'z-qarastan leksikali'q ma'ni bildirmeydi, tek frazeologiyali'q ma'nige iye boli'p keledi. Uli'wma, qurami'ndag'i' komponentlerdin ma'nilerinen basqa, uli'wmali'q, ja'mlew, astarli' yekinshi bir ma'ni frazeologiyali'q ma'ni boladi'. Wol komponentlerdin ma'nilerinen g'a'rezsiz yekinshi bir uli'wmali'q ma'nilerdi bildiredi.

Til arqali' qari'm-qatnas bari'si'nda jazilwshi' yamasa so'ylewshi tildin ha'r qi'yli' birliklerdi, soni'n ishinde turaqli' so'z dizbeklerin paydalana beredi. Bunda wolar frazeologiyali'q so'z dizbeklerin tayar tu'rinde qollanadi'. Basqa so'zlerden turaqli' so'z dizbeklerinin pikirdi jetkerip beriwdegi ayi'rmashi'li'g'i' sonnan

ibarat – wol woy-pikirdi ani'q, toli'q ha'm barli'q ma'nilik wo`zgeshelikleri, ma'nilik ren`kleri menen jetkerip beredi. Wonda xali'qti'n` ko`p da`wirlerden beri toplag`an qi'yallari'ni'n` jemisi ko`rinedi. Soni'n` ushi'n da bul birlikler wog`ada ta`sirli boli'p keledi. Frazelogiyali'q so`z dizbegi an`latqan ma'nini yekinshi bir so`z benen sol da`rejede toli'q jetkerip beriwge bolmaydi', ta`sirlilik jag`i'nan wolardi'n` kemisligi bayqaladi'. Soni'n` ushi'n jazi'wshi'lar menen shayi'rlar ko`rkem shi'g`arma do`retiwde turaqli' so`z dizbeklerinin` usi' arti'q mashli'qlari'nan ken`nen paydalanadi'.

Qaraqalpaq tilinde de basqa da tiller si'yaqli' frazeologiyali'q so`z dizbekleri, wolardi'n` tu`rleri, ko`rkem-su`wretlewshilik imkaniyatlari' haqqi'nda ayti'lg`an ko`plegen bahali' pikirlerdi keltiriwge boladi'. Tilshi ilimpazlar qaraqalpaq tilinin` usi'nday bir bayli'g'i' haqqi'nda bir qansha unamli' pikirler bildiredi. Wolardan qaraqalpaq tilinin` leksikasi'n` izertlegen belgili ilimpaz prof. Ye. Berdimuratov:¹⁸ «Haqi'yqati'nda da, frazeologiyali'q so`z dizbeklerinin` elementlerinen yesaplanatug`i'n` naqi'llar, maqallar, idiomalar, sonday-aq oni'n` basqa da tu`rleri bizin` ku`ndelikli til arqali' qatnas protsesimizde pikirimizdi toli'q, wo`zine ta`n barli'q ma'nilik ottenokleri' menen jetkeriwde ayri'qsha rol` atqaradi'. Frazelogiyali'q so`z dizbekleri mine usi' ko`z-qarastan tildin` qaymag`i' si'pati'nda ko`rinedi. Wonda xali'qti'n` a`sirler boyi' payda yetken, ji'ynag`an ushqir` qi'yallari'ni'n`, danali'g'i'ni'n` so`z do`retiwshiliginin` a`jayi'p u`lgileri jati'r» dep jazg`an yedi. Woni'n` mine usi'nday si'pati' ko`rkem shi'g`armalarda ken`nen paydalani'wi'na mu`mkinshilik jaratadi'. Solayi'nsha, frazeologizmler tildin` ko`rkemlew qurali'na aynali'p, yen` bahali', tili ta`sirli ko`rkem shi'g`armalardi'n` tilinen wo`z worni'n` iyeleydi.

Frazeologizmlerdin` qaraqalpaq a`debiy tilinin` funktsional` stil`lerinde qollani'li'wi' da ayri'qsha qi'zi'g'i'wshi'li'q tuwdi'ratug`i'n` ma`selelerdin` birinen yesaplanadi'. Frazelogiyali'q dizbeklerinin` qaraqalpaq a`debiy tilinin` funktsional` stil`lerinin` tu`rlerinde soni'n` menen birge awi'zeki so`ylew stilinde qollani'li'wi' haqqi'nda wo`zinin` stilistika tarawi'na qatnasli' miynetinde

¹⁸ Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968, 239-бет

A.Bekbergenov¹⁹ bi'lay dep jazadi': «Frazeologiyali'q so'z dizbekleri ko'rkem a'debiyatta, publitsistikali'q stil'de ha'm so'ylew tilinde ken'nen qollani'li'p, ha'r qi'yli' emotsional'-ekspressivlik belgilerge iye boladi' ».

Frazeologizmlerdin` ta'biyati'nda bar bolg'an joqari'da atap ko'rsetilgen si'patlar woni'n` ko'rkem shi'g'armalar tilinde wo'nimli qollani'li'wi'na mu'mkinshilik jarati'p beredi. Bul ko'rkem so'z sheberi K.Sultanovti'n` «Aqda'r'ya» romani'ni'n` tiline tallaw jasap qarag'anda da ayqi'n ko'zge tu'sedi.

Qaraqalpaq prozasi'ni'n` ko'rnekli wa'kili, ko'rkem so'z sheberi K.Sultanov shi'g'armalari'ni'n` tili qaraqalpaq tilinin` bayli'g'i'n, ko'rkemligin frazeologizmler arqali' ayqi'n ko'rsetip turadi'. Bizin` bulay dewimizdin` tiykarg'i' sebebi woni'n` prozali'q shi'g'armalari'ni'n` tilinde ana tilimizdin` leksikasi'nda bar bolg'an ha'r qi'yli' birlikler sheberlik penen paydalani'ladi'. Tildin` so'zlik qurami'nan wori'n alg'an leksikali'q birlikler shayi'r shi'g'armalari'ni'n` tilinde estetikali'q jaqtan xi'zmet atqari'p keledi, won'i'n` tiline ko'rkem tu's beredi. Jazi'wshi'ni'n` prozali'q shi'g'armalari'ni'n` tilindegi birlikler, ma'selen, go'nergen so'zler do'retpede so'z yetilip ati'rg'an tari'yx'y da'wirdin` koloritin su'wretlew ushi'n xi'zmet yetip, xali'qti'n` sol da'wirdegi turmi'si'n ashi'p beriwde u'lken wori'n tutadi'. Al, dialektlik so'zler bolsa xali'qti'n` belgili bir aymaqta jasawshi' wa'killerinin` so'ylew tilindegi wo'zgeshelikti ashi'p beriw, personajdi'n` so'ylew si'patlamasi'n jarati'w ushi'n xi'zmet yetedi. Sinonimler so'zlerdi wori'nsi'z ta'kirarlamaw maqsetinde jumsalga'ni'n` atap wo'tiw wori'nli'. Demek, jazi'wshi'ni'n` ko'rkem do'retpelerinin` tilinde paydalani'lg'an basqa da birliklerdin` – antonimlerdin`, omonimlerdin`, ka'siplik so'zlerdin`, wo'zlestirme so'zlerdin`, awi'zeki so'ylew tiline ta'n birliklerdin` ha'm t.b. wo'zine ta'n atqaratug'i'n xi'zmeti, worni' boli'p, wolardi'n` ha'r birin avtor stil'lik jaqtan qollani'w menen shi'g'arma tilinin` ta'sirli ha'm obrazli' boli'wi'n ta'miyin yetedi. Usi'nday leksikali'q birliklerdin` qatari'nda biz qaraqalpaq tilinin` qaymag'i' dep yesaplani'li'p kiyati'rg'an frazeologizmlerdin` so'z sheberi ta'repinen woni'n` prozali'q shi'g'armalari'nda,

¹⁹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 40-бет.

atap aytqanda, «Aqda`r`ya» romani' tilinde atqaratug`i'n xi'metleri haqqi'nda toqtap wo`tpekshimiz.

Frazeologiyali'q so`z dizbeklerin K.Sultanov shi'g`armalari' tilinen ko`plep tabi'wg`a boladi'. Wolardi'n` arasi'nda biz tallaw jasap ati'rg`an «Aqda`r`ya» romani' tilinde ha`r qi'yli' stil`lik maqsetlerde paydalani'lg`an frazeologizmler quri'li'si' jag`i'nan da, semantikali'q jaqtan birigiwshiligi boyi'nsha da, so`z shaqaplari'na qatnasi' boyi'nsha da ha`r qi'yli' boli'p keledi. Wolardi'n` qollani'li'w wo`risi de ha`r qi'yli'. Frazeologiyali'q so`z dizbekleri ma`nilik wo`zgeshelikleri jag`i'nan ayri'qshalani'p keliwi menen de si'patlanadi'.

1.Frazeologiyaliq sinonimlar

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler bir-biri menen wo`z-ara sinonim, antonim boli'p keledi yamasa wo`z-ara yaki bolmasa basqa birlikler menen omonim boli'p keledi. Bunday qubi'li'slar ko`rkem shi'g`arma tilinde qollani'lg`an frazeologizmlerde ji'yi ushi'rasadi' ha`m tildin` ko`rkemligin payda yetedi. K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» romani' tilinde de frazeologizmler usi'nday ma`nilik wo`zgeshelikler menen qollani'ladi'.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler bay ma`nilik ayri'qshali'qlarg`a iye boli'p keliwi menen si'patlanadi'. Frazeologizmler ko`pshilik jag`daylarda jeke so`zler menen ma`niles boli'p, wolardi'n` emotsonal`-ekspressivlik sinonimi si'pati'nda xi'zmet yetedi. Ma`selen: kewline qi'l si'ymaw – qapalani'w, ko`z juwi'rti'w – qaraw ha`m t.b.

Frazeologizmlerde yeki tu`rli sinonimiya ushi'rasadi'. Birinshiden, frazeologizmler jeke so`zler menen sinonim boli'p keledi (leksikali'q sinonimiya), yekinshiden frazeologizmler frazeologizmler menen sinonim boli'p keledi (fazeologiyali'q sinonimiya).

Frazeologizmlerdegi ayqi'n ko`rinetug`i'n bir si'patli' belgi wolardi'n` wo`z-ara sinonimiyasi' boli'p tabi'ladi'. Sinonimler qaraqalpaq tilinin` u`lken bayli'g`i' boli'p, frazeologizmlerde ma`nilik bayli'q, ren`be-ren`lik, ta`sirlik ayqi'n

ko`rinedi. Bir neshe komponentlerdin` qatnasi`nda yamasa bir so`zdin` bir neshe frazeologizmlerdin` qurami`nda keliwi arqali` da frazeologiyali`q sinonimlar ju`zege keledi. Ma`selen, qorqi`w – ju`regi suwlaw – ju`regi du`rsildew ha`m t.b.

Tilde dara so`zge sali`sti`rg`anda frazeologiyali`q so`z dizbekleri si`payi` ha`m turpayi` ma`nilerdi bildirip te keledi. Ma`selen, o`liw – qum qabi`w – du`n`yadan o`tiw – ko`z jumi`w ha`m t.b. Usi`nday wo`zgesheliklari menen frazeologizmler dara so`zlerdin` emotsional`-ekspressivlik boyawli` sinonimi retinde ma`nilik jaqtan wo`tkir, ta`sirli, obrazli` boli`wi` menen si`patlanadi`. Wolardi`n` ma`nilerin sali`sti`ri`p qarag`anda frazeologizmlerdin` qollani`li`wi`nda ma`niliq wo`tkirligi, ku`shi ayqi`n ko`rinip turadi`. Solay yetip, frazeologiyali`q sinonimlar de qaraqalpaq tili sinonimlerinin` bayli`gi`n ko`rsetedi.

Biz tallaw jasap ati`rg`an K.Sultanovti`n` «Aqda`r`ya» romani` tilinde de frazeologiyali`q sinonimlerdin` ha`r qi`yli` stil`lik maqsetlerde sheberlik penen paydalani`lg`ani`n ko`riw mu`mkin. Mi`sali`:

1.– Xalayi`qlar, ti`n`lan`i`zlar, ti`n`lan`i`zlar, Qa`liylani`n` so`zine qulaq sali`n`i`zlar! Yeger qulaq salmasan`i`z, aytqan tildi almasan`i`z, obali`n`i`z wo`zine. (109-bet) Ha`mme yelatti`n` qulag`i`n sali`p, ko`zin tigip oti`rg`an xati`. (10-bet) Biraq, yeldin` talas tarti`si`na da qulaq asi`w kerek. (199-bet) Qa`dir a`ynektin` tusi`na kelip, qulag`i`n saldi`. (197-bet)

2. Sapar yeki baldag`i`na su`yenip turi`p, A`skerbaydi` qoli`na ali`p, betinen su`ydi, ajari`na tigilip qarap, mi`yi`g`i`n tarttti`. (177-bet)
– Tu`nletip ne islep ju`rsen`, – Ajar jolawshi`g`a qanshama bejireyip, ko`zin tikse de, qaran`g`i`da bet ajari`n tani`y almadi`, – qayda barati`rsan`. (103-bet) Sol qa`weterden saqlani`p wo`tiw ushi`n wol muzdi`n` betinen yeki ko`zin ayi`rmay kiyati`r. (102-bet)

Shi`g`armadan ali`ng`an da`slepki mi`sallarda ti`n`law so`zi menen qulaq sali`w, qulaq asi`w frazeologizmleri wo`z-ara sinonim boli`p kelip, ma`nilik ren`klari menen wo`zgeshelenip turg`an bolsa, yekinshi mi`salda qaraw so`zi menen ko`zin tigiw, ko`zin ayi`rmaw frazeologizmleri ma`niles boli`p keledi.

A`lbette, bul sinonimlardin` ma`nilik ren`kleri is-ha`reketti belgili bir wo`zgeshelikleri menen ko`rsetedi.

2. Frazelogiyali`q variantlar

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyali`q sinonimiya menen ti`g`i`z baylani`sta qaralatug`i`n ma`nilik qubi`li`slardi`n` biri si`pati`nda variantli`li`q qubi`li`si`n ko`rsetiwge boladi`. Variantli`li`q tildin` basqa da birliklerindeki si`yaqli` frazeologiyali`q so`z dizbeklerinde de ushi`rasadi`. Frazelogizmlardin` ma`nilik bayli`g`i`n ko`rsetug`i`n belgilerdin` biri variantli`li`q boli`p tabi`ladi`. Tilde geyde ayi`ri`m frazeologizmler biri yekinshisinin` varianti` boli`p kelip frazeologiyali`q variantlardi` keltirip shi`g`aradi`. Ma`selen, til biriktiriw – awi`z biriktiriw ha`m t.b.

Qaraqalpaq tilindeki fonetikali`q variantlar I.Seytnazarova ta`repinen u`yrenilgen bolsa, frazeologiyali`q variantlar S.Nauri`zbaeva, J.Eshbaev, G.Aynazarovani`n` miynetlerinde so`z yetiledi. Uli`wma, frazeologiyali`q variantli`li`q degende frazeologizm ma`nilik o`zgeriske ushi`ramaydi`, yag`ni`y wonnan basqa ma`nidegi frazeologizm kelip shi`qqaydi`, payda bolmaydi`, al tek g`ana komponentler basqa so`zler menen wo`zgertilip yamasa almasti`ri`li`p ayti`ladi`. Ayi`ri`m waqi`tlarda frazeologizmnin` qurami`ndag`i` so`zler qi`sqarti`li`p yamasa tu`sirilip qaldi`ri`ladi`. Ma`selen, wo`z ko`zi menen ko`riw – ko`zi menen ko`riw. Tilde frazeologiyali`q variantlar sinonimiya si`yaqli` woni`n` ma`nilik bayli`g`i`n ko`rsetetug`i`n qubi`li`s boli`p, wolar ko`rkem shi`g`armalar tilinde ko`rkemlik jarati`w maqsetinde wo`nimli paydalani`ladi`. K.Sultanovti`n` «Aqda`r`ya» romani` tilinde de frazeologiyali`q variantlardi`n` ha`r qi`yli` stil`lik maqsetlerde qollani`lg`ani`n ko`riwge boladi`.

Qaraqalpaq tilindeki variantli`li`q qubi`li`si`ni`n` frazeologizmlerde to`mendegidey tu`rleri ushi`rasadi`:

- **1.Fonetikalıq variantlar:** salımı bar - salıwı bar
- **2.Leksikalıq variantlar:**

- a) komponentler almasadi: izine quntıyıp tu`siw - izine shu`qshıyıp tu`
- v) komponentler qısqaradı: tınım-tayanım joq – tınım joq
- **3. Morfologiyalıq variantlar:** -ha` degende - ha` demey
- **4. Sintaksislik variantlar:** ashıq awız - awzı ashıq

Al, K.Sultanovti'n` shi'g`armasi' tilinde frazeologizmlerdegi variantli'li'q qubi'li'si' to`mendegi ayri'qshali'qlar menen qollani'lg`ani'n mi'sallari'mi'z ko`rsetip beredi.

Frazeologizmlerdegi leksikali'q varianti'li'q K.Sultanov shi'g`armasi'nda to`mendegidey frazeologizmlerde ushi'rasadi':

1. Ju`regi ha`wlirip qanasi'na si'ymay tuwladi'. (150-bet)
2. Ju`regi tuwlap qabi'zi'na si'ymay barati'r. (112-bet)
3. Wo`lim yesine tu`sse, tula boyi' sawdi'rap, ju`ykesi quri'ydi'. (10-bet)
4. Ju`ykesi quri'p, ayaq-qoli'nan dimar ketti. (117-bet)
5. Din`kesi quri'p, ashli'qtan ko`zi qarawi'tti'. (36-bet)

Bul mi'salda ju`regi qanasi'na si'ymaw ha`m ju`regi qabi'zi'na si'ymaw frazeologiyali'q variantlari' berilgen. Bul birliklerdi variantlar, soni'n` ishinde leksikali'q variantlar dep atawi'mi'zdi'n` tiykarg`i' sebebi wonda qana so`zi menen qabi'z so`zi almasti'ri'l paydalani'lg`an. Tildegı usi`nday wo`zgeshelikler frazeologiyali'q variantlar boli'p, woni'n` leksikali'q variantlar dep atalg`an tu`rine kiredi. Bunda, tiykari'nan, leksikali'q birlikler yag`ni'y so`zler almasti'ri'li'p qollani'ladi'. Demek, bul mi'sallarda ju`regi qanasi'na si'ymaw ha`m ju`regi qabi'zi'na si'ymaw frazeologizmleri qana ha`m qabi'z komponentlerinin` almasi'wi'nan variant boli'p kelgen. Din`kesi quri'w ha`m ju`ykesi quri'w birlikleri de din`ke ha`m ju`yke so`zlerinin` almasi'wi' arqali' jasalg`an variantlar boli'p yesaplanadi'. Bunday wo`zgeshelikler jazi'wshi' ta`repiyen bir frazeologizmdi qayta-qayta ta`kirarlap qollanbastan, tildegı ha`r tu`rlilikti paydalani'wi'na mu`mkinshilik beredi.

1. Shappattay usi' qag`az ha`p zamatta qoldan-qolg`a wo`tti. (140-bet)
2. Sol zamatta izde qalg`an kempir-g`arri', bala-shag`alar da kelip, muzdi'n` u`sti g`arg`aday ji'yi'n boldi'. (79-bet)

3. Ha` demey talabi` worala basladi`. (43-bet)

4. Zeyinli kelinshek woni`n` jazajaq so`zinin` to`rkinine ha`-demey-aq tu`sindi. (116-bet)

Shi`g`arma tilinen ali`ng`an mi`sallarda ha`p zamatta, sol zamatta, ha` demey, ha`-demey-aq frazeologizmleri ko`rsetilgen. Wolardan ha`p zamatta ha`m sol zamatta frazeologizmleri wo`z-ara leksikali`q variantlar boli`p yesaplanadi`. Sebebi bul birliklerde ha`p ha`m sol birlikleri almasi`p kelgen. Wolar sol waqi`tta degen ma`nilerde bir-biri menen sinonim boli`p kelgenligin ko`riwge boladi`.

Ha` demey ja`ne ha` demey-aq frazeologizmleri ha` degenshe frazeologizmlerinin` morfologiyali`q varianti` boladi`. Bunda tek g`ana formalar wo`zgeriske ushi`raydi`. Bul frazeologizmdi so`z sheberi stil`lik maqsette janapay menen de paydalani`p, tezlik belgini ja`ne de artti`rp ko`rsetedi.

Frazeologizmlerdegi fonetikali`q varianti`li`q bolsa mi`naday birliklerde ushi`rasadi`:

1. Kempir menen kelinnin` u`reyi ushi`p seskennenin sezdi me, Ma`teke woti`rar-woti`rmastan ku`le shi`ray kelbet ko`rsetip, g`arri`-kempir arasi`ndag`i` a`zildi basladi`. (20-bet)

2. Hu`reyi ushi`p, shaqqan jalt berdi. (197-bet)

3. «Lebizin jutqan musi`lman ka`pir boladi`» dep mollalar woni`n` u`reyin ushi`rdi`. (23-bet)

Berilgen u`reyi ushi`w ha`m hu`reyi ushi`w frazeologizmleri h sesinin` tu`sip qali`wi`nan bildirilgen fonetikali`q variantlar boli`p yesaplanadi`.

Solay yetip, K.Sultanovti`n` «Aqda`r`ya» romani` tilinde frazeologiyali`q variantlar shi`g`arma tilinin` yele de bay ja`ne ko`rkem boli`wi`n ta`miyin yetip kelgen leksikali`q qurallardi`n` biri si`pati`nda ko`rinedi.

3. Frazeologiyali`q antonimler

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler bir qansha semantikali`q wo`zgesheliklerge iye boli`w menen birge ma`nilik jaqtan bir-birine qarama-qarsi`

boli'p keledi. Bul antonimlik wo'zgeshelik penen baylani'sli'. Frazelogizmlerdin` semantikali'q ayri'qshali'qlari'ni'n` biri – antonimiya. Ma`selen, qudaydi'n` qutli' ku'ni degen birlik ha'r ku'ni degen ma'nini bildirse, wog'an qarama-qarsi' ma'nide ayi'nda-ji'li'nda frazeologizmin ko'rsetiwge boladi'. Wolar ma`nilik jaqtan bir-birine qarama-qarsi' boli'p turi'pti'. Ja`ne de bir wo'zgesheligi frazeologizmlerdin` ayi'ri'm komponentleri antonim boli'p keledi. Ma`selen, awzi'nan aq iyt kirip, qara iyt shi'g'i'w. Biraq bunday jag`dayda frazeologizm bir ma`ni bildiredi. Sonday-aq, geypara frazeologizmlerdin` qurami'ndag'i' antonimler frazeologiyali'q ma`nilerinin` ha'r qi'yli' bolatug'i'ni'n ko'rsetedi. Bundag'i' wo'zgeshelik sonnan ibarat – frazeologizmnin` qurami'nda antonim so`zlerdin` keliwi arqali' antonimiya payda yetiledi.

K.Sultanovti'n` «Aqda'r`ya» romani' tilinde antonim frazeologizmler de paydalani'ladi'. Mi'sali':

1. Tula boyi' sergeksip, ju`regi quwani'shtan sha`wkildep soqti'. (19-bet)

– Bali'q qalay? – dedi Sabi'rov ju`regi sha`wkildep. (78-bet) Ja`miylani'n` ju`regi sha`wkildep na`retenin` basi'na kelse, Jumabay bag`anag'i' waqi'tta muzdi' woyi'p, bir na`rete qarag`an yeken. (65-bet)

2. U`kiden suw almag`a kelgen kelgen Sa`liymani' ko`rip Ja`miyla ju`regi suw yetti. (63-bet)

Woni'n` ju`regi suw yetti. Shi'bi'q uslag`an qoli' qalti'radi'. Demi tari'li'p, denesi qalsh-qalsh yetti. (35-bet)

Ju`regi wo`z-wo`zinen ha`wlirdi. Bir buri'm tu`we yeki buri'm yetip shashi'n ha`p zamatta wo`rip taslaytug'i'n sha`bik qollari' qalti'rap, ju`regi du`rsildededi. (20-bet)

Shi'g`armadan keltirilgen mi'sallarda ju`regi sha`wkildew frazeologizmi quwani'w, shadlani'w, kewilli boli'w ma`nilerin bildirip kelse, ju`regi suw yetiw, ju`regi ha`wliriw, ju`regi du`rsildew frazeologizmleri kontekstte ju`regi sha`wkildew frazeologizmlerine ma`nilik jaqtan qarama-qarsi' boli'p, qorqi'w, qa`weterleniw ma`nilerin bildiredi.

Bunday antonimlik qatnastag'i' birliklerdi shi'g'armadan ko'plep tabi'wg'a boladi'. Mi'sali':

1. – Alji'g'an! Du'n'yag'a shi'qqandag'i' jalg'i'z qi'zi'n` yedi, «ten'i kelse tegin ber» degen, riyzali'g'i'n almay basi'p-jenship ji'lati'p ko'knarshi'g'a kelin qi'li'p bersen`, isin'nin` qi'ri'n ketkeni! (22-bet)

Mag'an dese tul wo't, du'n'yadan! – dep yesikti sart etkizip u'yden shi'g'i'p ketti. (64-bet)

Berilgen mi'sallarda du'n'yag'a shi'g'i'w – tuwi'li'w, du'n'yadan wo'tiw – wo'liw ma'nisi menen bir- qarama-qarsi' kelip, antonim frazeologiyali'q so'z dizbeklerin payda yetedi. Demek, ju'regi sha'wkildew – quwani'w, ju'regi suw yetiw, ju'regi ha'wliriw, ju'regi du'rsildew – qorqi'w ma'nilerin bildirip, ma'nilik jaqtan qarama-qarsi' boli'p kelse, yekinshi topardag'i' frazeologizmler – du'n'yag'a shi'g'i'w – tuwi'li'w, du'n'yadan wo'tiw – wo'liw ma'nileri menen wo'z-ara antonim boli'p keledi.

Solay yetip, K.Sultanovti'n` «Aqda'r'ya» romani' tilinde paydalani'lg'an frazeologizmlerdin` bir topari'n antonim frazeologizmler quraydi'. Wolar shi'g'arma tilinin` wo'tkir, ta'sirli boli'wi'na xi'zmet yetedi.

1.3. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin` ma'nilik toparlari'ni'n` qollani'li'wi'

Frazeologizmlerdin` ma'nilik wo'zgesheklerin ko'rsetiwde tilshi ilimpazlardi'n` miynetlerinen keltirilgen tiykarg'i' belgiler a'hmiyetil wori'n iyeleydi ha'm wolar birin-birin toli'qti'radi'. Bul ani'qlamalarda frazeologizmlerdin` qanday da bir ta'repi, belgisine ayri'qsha di'qqat qarati'li'p, wolardi'n` ba'ri de frazeologizmler ushi'n ta'n yekenligin ayti'wg'a boladi'. Sebebi, frazeologizmler quramali' si'patqa iye. Solay yetip, frazeologizmler tilde buri'nnan tayar tu'rinde qa'liplesken birlikler boli'p, so'ylewshiler so'ylewde tayar tu'rinde paydalanadi'. Frazeologizmlerde belgili bir quram ha'm quri'li's boladi', onda turaqli'li'q saqlanadi'. Tek ayi'ri'm jag'daylarda g'ana

wo`zgeshelikler ushi`rasi`wi` mu`mkin. Ma`selen, ko`rkem so`z sheberleri ta`repinen stil`lik maqsetlerde geypara wo`zgerisler kirgiziledi.

Uli`wma, bir neshe komponentler ji`ynali`p, tiykarg`i` ma`nilerinen basqa anday da bir leksikali`q ma`nini an`latadi` ha`m jeke so`zlerdin` emotsional`-ekspressivlik sinonimi boladi`. Frazelogiyali`q so`z dizbekleri ma`nilik jaqtan wo`tkir, tuji`ri`mli`li`, obrazli`li` ha`m ekspressivligi menen belgili. Wolar woy-pikirdi ta`sirli, qi`sqa ha`m ani`q jetkeriwde za`ru`rli qural boli`p yesaplanadi`. Bul birlikler astarli` ma`nige iye boli`p keledi ha`m basqa tillerge so`zbe-so`z awdarmalanbaydi`. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler bay ma`nilik mu`mkinshilikleri menen si`patlanadi`. Wolar ma`nilik jaqtan ko`p tu`rli boli`p keledi. Frazelogizmlerdin` ma`nilik wo`zgesheliklerin izertlew za`ru`r. Uli`wma, qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler adamni`n` dene mu`shelerinin` atamaları`na, ren`-tu`s bildiretug`i`n so`zlerge, haywan, o`simlik ha`m qus atamaları`na, ta`biyat qubi`li`slari`na, sanlarg`a ha`m t.b baylani`sli` boli`p keledi. Wolar adamni`n` tu`rli sezimlerin, is-ha`reket, minez-quli`q wo`zgesheliklerin ha`m t.b. bildirip keledi. Bunday frazeologizmlerde usi` atamalar tiykarg`i` uytqi` so`z xi`zmetinde turadi`. Solay yetip, frazeologizmnin` qurami`nda tiykarg`i` wori`nda turi`p, woni`n` du`ziliwinde yen` a`hmiyetli xi`zmet atqari`p keletug`i`n, bir neshe frazeologizmlerdin` jasali`wi`nda tiykarg`i` tirek so`z bolatug`i`n birlikler uytqi` so`zler dep yesaplanadi`. Bunday birlikler frazeologizmnin` payda boli`wi`ni`n` uytqi`si` boladi` ha`m semantikali`q woray si`pati`nda ayri`qsha aji`rali`p turadi`. Bir so`z bir neshe frazeologizmlerge uyi`tqi` boladi`.

K.Sultanovti`n` «Aqda`r`ya» romani` tilinde de usi`nday ma`nilik tu`rlerge aji`ralatug`i`n frazeologizmlerdin` ko`plep qollani`lg`ani`n ko`riwge boladi`. Wolardi`n` arasi`nda mu`she atamaları`na, ta`biyat qubi`li`slari`na, sanlarg`a yamasa ren`lerge baylani`sli` frazeologizmler de ko`p. Wo`nimli qollani`li`w wo`zgesheligin yesapqa ali`p, biz shi`g`armadag`i` adam mu`she atamaları` menen kelgen frazeologizmlerdin` qollani`li`wi`n so`z yetiwdi maqul ko`rdik. Wolardi` to`mendegi ma`nilik toparlarg`a bo`liwge boladi`:

1. Til so`zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler

Qaraqalpaq tilinde adamni'n` mu'she atamlari' menen baylani'sli' do`regen frazeologizmler wog`ada ko`p. Wolardi'n` arasi'nda til so`zi uytqi' boli'p keletug`i'n frazeologiyali'q so`z dizbekleri belgili wori'n tutadi'. Biz tallaw jasap ati'rg`an shi'g`arma tilinde de usi' wo`zgeshelikti ko`riwge boladi'. Mi'sali':

– Ayti'wg`a til gu`rmelmey tur, – dep Qa`liyla basi'n to`men sali'p, tunji'rap oti'rdi'. (73-bet) Woni'n` sebebi: birinshiden – sayi'z woylap, kewline kelgen iske ko`zsiz uri'natug`i'n wo`jet minezlilikten bolsa, yekinshiden, kisinin` tiline yergish, wo`z aqi'li' menen sabi'rli' sheshiwge shorqaq kisi. (9-bet) Ja`miyla til qatpay sazi'rayi'p woti'ra berdi. (26-bet) Ata-anan`ni'n` da tilin ali'wi'n` kerek, quli'ni'm!... (26-bet)

Shi'g`arma tilinen keltirilgen ga`plerde **tiline yergish, til qatpaw, tilin ali'w, til gu`rmelmey tur** frazeologiyali'q so`z dizbekleri an`qaw, sada, wo`zinin` jeke pikirine iye bolmag`an, so`ylemew, u`ndemew, aqi'li'n ali'w, ti'n`law, qulaq sali'w, ayta almaw, ayti'wg`a bati'na almaw ma`nilerin bildirip, shi'g`arma tilinde wo`z worni'nda sheberlik penen paydalani'ladi'. Bulardi'n` ba`rine de til so`zi uytqi' boli'p kelip, basqa komponentler usi' so`zdin` do`geregine ja`mlenip bir ma`ni an`lati'p keledi.

2. Awi'z so`zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler

Adam mu'she atamlari'n baylani'sli' qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdin` ko`plep ushi'rasatug`i'ni'n ko`riwge boladi'. Wolar ko`rkem shi'g`armalarda da, ku`ndelikli qari'm-qatnasta da ko`plep paydalani'la beredi. K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» shi'g`armasi'ni'n` tilinde de awi'z so`zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler wo`nimli jumsaladi'. Mi'sali':

Tan` yerten`ine Qa`liylag`a shi'g`i'ri'lg`an qosi'q awi'zdan-awi'zg`a taradi'. (8-bet) Kempir-g`arri'larg`a awzi'n`ni'n` yebi bar g`oy. (7-bet) Kulaklar menen awi'z jalasi'p qarsi' uri'sqan jawi'zlar Moynaqti'n` qalasi'n panalap, biraz ku`n

sergelden` qi`ldi`. (9-bet) Wol bunnan son` ju`regi hawli`g`i`p, awzi`na so`z tu`spedi. (32-bet) Kem-kemnen iytler o`rshelenip, o`shpenligii ulg`ayi`p Qa`dirdin` denesine awi`z sali`wg`a jaqi`nlasti`. (36-bet) Usi` so`zdi ayti`p awzi`n ji`yg`ansha bolg`an joq, yesikten hapli`g`i`p Ja`miyla kirip keldi de, kempirge qarap:

– Bizin` ag`amlar. To`sek salayi`n, – dep ji`ynawli` kentke asi`ldi`. (26-27-betler)

Mi`sallardag`i` **awi`zdan-awi`zg`a taraw, awzi`ni`n` yebi bar g`oy, awi`z jalasi`w, awzi`na so`z tu`spew, awi`z sali`w, ayti`p awzi`n ji`yg`ansha bolg`an joq** frazeologizmlerinin` ba`rinin` de do`reliwinde awi`z so`zinin` tiykarg`i` uytqi` so`z si`pati`nda xi`zmet atqari`p turg`anli`g`i`n tu`siniw qi`yi`n yemes. Bunday birlikler shi`g`arma tilinde sheber ha`m wo`z worni` menen paydalani`lg`ani`n ayti`p wo`tiw wori`nli`. Bunday birlikler tildin` ko`rkemligin ta`miyin yetiwshi qurallar qatari`nda turadi`, sonli`qtan, wolardi` so`z sheberleri shi`g`armalari`ni`n tilinde ko`plep qollana beredi.

3. Ko`z so`zi uytqi` boli`p kelgen frazeologizmler

Ha`r qanday shi`g`arma tilinin` leksikali`q wo`zgesheliklerine tallaw jasap qarag`anda woni`n` belgili bir bo`legin frazeologizmler qurap turg`ani`n ko`riwge boladi`. Wolardi`n` arasi`nda adamni`n` mu`she atamalari`na qatnasli` payda bolg`an frazeologizmler u`lken wori`n tutadi`. Atap aytqanda, ko`z so`zine qatnasli` frazeologizmler de wori`nli` tu`rde shi`g`arma tilinde paydalani`ladi`. Mi`sali`:

– Qulaqlardi`n` bir wo`reski isin wo`z ko`zim menen ko`rdim – dedi U`sen degen g`arri` awdi` ko`ngelep woti`ri`p. (8-bet) Joli`na qaray-qaray ko`zi de sarg`aydi, pochtag`a qatnay-qatnay tabani` da qabardi`. (18-bet) Biraq, wol xatti`n` aqi`rg`i` joli`na ko`zin juwi`rti`p, jaqti`rmag`an pishin ko`rsetip, Sapardi`n` aldi`na tasladi`. (45-bet) Yendi wol Sa`liymasi`n izlep ko`ptin` arasi`na ko`z taslaydi. (50-bet) Jumabay shabatug`i`n jolbari`stay, g`azap penen Yerjang`a za`ha`rli ko`zin qadadi. (52-bet) Predsedatel` diywalda iliwli turg`an kartag`a

ko`zi tu`sip qaptali`na bardi`. (71-bet) Sabi`rov worni`nan ushi`p turi`p, ja`ne qaytadan worni`na woti`ri`p, wo`kpelegen baladay bulti`yi`p, ko`zinin` qi`yi`g`i` menen alari`p qarap, qaltasi`na qoli`n sug`i`p, maxorka qaltasi`n aldi` da, qollari` qalti`rap shi`li`m woradi`. (73-bet) Ustavta Artel` mu`lkin ko`zdin` qarashi`g`i`nday saqlamag`an adam ag`za bola almaydi`, – degen. (74-bet)

Berilgen mi`sallardag`i` **wo`z ko`zi menen ko`riw, ko`zi sarg`ayi`w, ko`z juwi`rti`w, ko`z taslaw, ko`zin qadaw, ko`zi tu`siw, ko`zinin` qi`yi`g`i` menen qaraw, ko`zdin` qarashi`g`i`nday saqlaw** birlikleri ko`z so`zine qatnasli` payda bolg`an frazeologizmler boli`p, adamni`n` ha`r qi`yli` is-ha`rektelerin, halatlari`n ha`m t.b. ko`rsetiwde xi`zmet yetedi.

4. Qol so`zi uytqi` boli`p kelgen frazeologizmler

Qol so`zi menen kelgen frazeologizmler de shi`g`arma tilinin` leksikasi`nda wo`z worni` menen paydalani`ladi`. Bul pikirimizdi shi`g`arma tilinen ali`ng`an to`mendegi mi`sallar tasti`yi`qlaydi`. Mi`sali`:

Qoli` yepli usta g`arri`lar bar g`oy. (34-bet) Bul bali`qti` muzdi`n` u`stine shi`g`ari`w yekewimizdin` qoli`mi`zdan kelmeydi g`oy. (67-bet) Qoldan kelgenshe ja`rdem beresiz. (69-bet) Buni` maman bali`qshi`lar sezse de, qoldi`n` qi`sqali`g`i`n bildirgisi kelmeydi. (80-bet) A`tten`, ti`ni`shli`q waqi`tta qoli`ma tu`spedi-aw bul xi`zmet... (101-bet) Kempir-g`arri` menen bala-shag`ani`n` hali`nsha islep-aq bolg`ani`. Qolg`a qaraytug`i`n is... (139-bet) A`ne, qi`zlar, qoli`n`a alg`an iske u`mitsiz qarawg`a bolmaydi`,– deydi. (143-bet) Qi`zi`l a`skerlerge si`yli`q ji`ynaw jumi`si`n qolg`a al. (156-bet) Bir jag`adan bas, bir jen`nen qol shi`g`ari`p, iyin tireskenlikten xali`qlar tis-ti`rnag`i`na shekem shekem za`ha`rlengen jawdi` ko`kiregin jer qabi`sti`ri`p ati`r. (88-bet) – Jawdi`n` jen`iliwine sep bolar ma, balam sawashtan tezirek quwi`sar ma, – dep qol-qabi`si`mdiy tiygizip ju`rmen. (98-bet) Uri`stag`i` tirilerge qol-ko`mek ko`rsetiw kerek yemes pe? (91-bet) Bizin` pishenimizdin` tawsi`lg`ani`na da wolar:

«juwapker yemesmiz» dep qoli'mi'zdi' quri' qaytarmas pa yeken. (86-bet) Men sorli'ni'n' qoli'nan ne kelsin. (91-bet)

Ko`rsetilgen **qoli' yepli, qoli'nan kelmew, qoldan kelgenshe, qoli' qi'sqa, qoli'na tu'spew, qolg'a qarag'an jumi's, qolg'a ali'w, bir jag'adan bas, bir jen`nen qol shi'g`ari'w, qol-qabi'si' tiygiziw, qol-ko`mek ko`rsetiw, qoli'n quri' qaytari'w, qoli'nan ne keliw** frazeologizmleri qol mu'she atamasi' do`gereginde, usi' so`zdin` uytqi' boli'wi' yesabi'nan payda bolg'an birlikler boli'p, wo`zleri an`latqan ma`nileri menen shi'g`arma tilinin` ta`sirlili, obrazli'li'g'i' ushi'n xi'zmet yetedi.

Bunda qoli' yepli – *qanday da bir iske, na`rsege, jumi'sqa uqi'pli'*, qoli'nan kelmew – *hesh na`rse isley almaw, ku'shi jetpew, mu`mkinshiligi jetpew*, qoldan kelgenshe – *mu`mkinshiligi bari'nsha, ilaji' bolg`ani'nsha, ku`shinin` jetkeninshe*, qoli' qi'sqa – *ku'shi az, mu`mkinshiligi az*, qoli'na tu'spew – *ala almaw, iyelik yete almaw, qoli'na tiymew*, qolg'a qarag'an (jumi's) – *islewge tiyisli, ma`jbu`r bolg`an, islew za`ru`r bolg`an* (jumi's), qolg'a ali'w – *baslaw*, bir jag'adan bas, bir jen`nen qol shi'g`ari'w – *ha`mmme ja`mlesip, birigip, bir iske umti'li'w*, qol-qabi'si' tiygiziw – *ja`rdemlesiw*, qol-ko`mek ko`rsetiw – *ja`rdem beriw, ko`meklesiw*, qoli'n quri' qaytari'w – *hesh na`rse bermew, sorag`an na`rsesin bermey jiberiw*, qoli'nan ne keliw – *hesh na`rse isley almaw* ma`nilerin bildiredi.

5. Tan`lay so`zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler

Qaraqalpaq tilindegi somatizmler menen kelgen frazeologiyali'q so`z dizbekleri arasi'nda tan`lay mu'she atamasi' menen keletug'i'n frazeologizmler de ushi'rasadi'. Wolar K.Sultanovti'n` biz tallaw jasap ati'rg`an shi'g`armasi' tilinde qollani'ladi'. Mi'sali':

– Wo`ybey, solay ma yedi? Sa`liyma jolkerlenip tan`layi'n qaqtı'. – A`ytewir, kishe, ha` demey basli'q boldi'n`-aw? – Mag`an, kishe, «man`lay bermegen, tan`lay bergen» – Ajardi'n` ken`kildegen ku`lkisin «ga`pimnin` qong`ani'» dep

Sa`liyma ja`ne so`zdi balalatpaqshi' boli'p yedi. (95-bet) «Ku`ni menen asay basi'p keldi, sho`llep tan`layi' kepken shi'g`ar» dep ayadi' ishinen. (65-bet)

Mi'sallardag`i' **tan`layi'n qag`i'w, man`lay bermegen, tan`lay bergen, tan`layi' kebiw** frazeologizmleri tan`lay mu'she atamasi'na baylani'sli' payda bolg`an frazeologizmler boli'p, wolar tan`lani'w, hayran qali'w (**tan`layi'n qag`i'w**), so`zge sheber, taqi'wa (**man`lay bermegen, tan`lay bergen**), sho`llew (**tan`layi' kebiw**) si'yaqli' ma`nilerdi ta`sirli yetip jetkerip beretug`i'n sinonimlari boli'p tabi'ladi'.

6. Bas so`zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler

Tilde bas mu'she atamasi' menen frazeologizmler wog`ada ko`p ushi'rasadi'. Wolar ha`r qi'yli' ma`nilerdi bildirip keledi. Bas mu'she atamasi' uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler biz tallaw jasap ati'rg`an ko`rkem shi'g`arma tilinin so`zlik qurami'nda da girewli wori'n tutadi'. Mi'sali':

Arag`a «Toqi'mbet»tin` bas ko`terin`ki jas u`lkenlerin saldi'. (25-bet) Basi' men`-zen` boli'p, ko`zinin` aldi' tu`nerdi, tula boyi'n i'za keredi. (33-bet) Jumabay jeke basli' bolg`anli'qtan ba, awi'ldag`i' Rawshan degen mo`min qi'zg`a Sapardan yeki ji'l buri'n u`ylendi. (45-bet) «Du'n`yag`a shi'qqanda ko`rgen jan`g`i'zi'm Ja`miylani' ko`rip ju`rip wo`leyin, awi'lg`a bari'p birewge basi'n`di' qosa g`oy desem, qi'zi'm aytqandi' qi'lmaydi'» deydi. (64-bet)

Shi'g`armadan ali'ng`an ga`plerdegi **bas ko`terin`ki, basi' men`-zen` boli'w, jeke basli', bas qosi'w** frazeologiyali'q so`z dizbekleri bas so`zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler yesaplanadi'. **Bas ko`terin`ki** – so`zi itibarli', *yelge so`zi wo`tetug`i'n, basshi'li'q yetetug`i'n, basi' men`-zen` boli'w* – *ne qi'lari'n bilmew, jeke basli'* – *basqa tuwi'sqanlari', qa`wenderi joq, bir o`zi jasaytug`i'n, bas qosi'w* – turmi's quri'w, shan`araq boli'w ma`nilerin bildirip keledi ha`m usi' ma`nini ta`sirli jetkerip beriw ushi'n xi'zmet atqaradi'.

7. Qulaq soʻzi uytqiʻ boliʻp kelgen frazeologizmler

Tilde adamniʻn muʻshe atamalarıʻna qatnasliʻ frazeologizmlerdinʻ wogʻada koʻp jaʻne woʻnimli qollaniʻlatugʻiʻniʻn joqariʻda biz tallaw jasap koʻrsetken miʻsallar menen birge jaziʻwshiʻniʻn shiʻgʻarmasiʻ tilinen aliʻngʻan toʻmendegi miʻsallarda da aniʻq koʻriwge boladiʻ. Wolar adam muʻshelerininʻ biri – qulaq penen baylaniʻsliʻ. Miʻsaliʻ:

Jaʻne artiʻna qarap qulaq saldiʻ. (34-bet) Gaʻ toqtap jaʻn-jaqqa qulagʻiʻn saladiʻ. (140-bet) Jaydiʻn diywaliʻna qalshiʻyiʻp qatiʻp turiʻp, terezeden ishke qulagʻiʻn saldiʻ. (228-bet) Qulagʻiʻniʻn qurshiʻ qanar emes. (151-bet) Adamlardiʻn gʻawiʻrliʻsiʻ, kuʻlisen, suʻrenleskeni daʻslep qulagʻiʻna jat boliʻp tiydi, jabayiʻday wolargʻa tuʻksireyip qaradiʻ, biraq, kem-kemnen woniʻn janiʻ uʻyir tarttiʻ ma, bul dawiʻs tula boyiʻnda qiʻziʻw qan woynatiʻp, adamlargʻa buʻyiri buʻrip sala berdi. (150-bet) Woniʻn menen jantasa kiyatiʻrgʻan shanadagʻiʻ Saʻliymaniʻn burqiʻp soʻylegen dawiʻsiʻ Ajardiʻn qulagʻiʻna shanshiʻwday tiyedi. (94-bet) Tilemis woniʻn gaʻpine qulaq asqan joq. (221-bet)

Bunda **qulaq saliʻw, qulagʻiʻniʻn qurshiʻ qanbaw, qulagʻiʻna tiyiw, qulaq aspaw** frazeologizmleri woʻz orniʻnda jumsaliʻp, shiʻgʻarma tilininʻ taʻsirligi ushiʻn uʻlken xiʻzmet yetedi. Wolardiʻn baʻri de tiʻnʻlaw, yesitiw yamasa tiʻnʻlagʻiʻsiʻ kelmew haʻm t.b. maʻnilerdi bildirse de, usiʻ maʻnini yeke de woʻtkir, ayqiʻn jetkerip beriwi menen aʻhmiyetli.

8. Juʻrek soʻzi uytqiʻ boliʻp kelgen frazeologizmler

Shiʻgʻarma tilinde qollaniʻlgʻan adam muʻshe atamalarıʻna baylaniʻsliʻ soʻzler menen kelgen frazeologizmler arasiʻnda juʻrek soʻzi uytqiʻ boliʻp keletugʻiʻn frazeologizmler belgili woriʻn iyeleydi. Wolar personajdiʻn xarakterin, sezimlerin, qaʻsiyetlerin haʻm t.b. koʻrkemlep siʻpatlawda belgili bir qural xiʻzmetin atqaradiʻ. Miʻsaliʻ:

Tula boyi' sergeksip, ju`regi quwani'shtan sha`wkildep soqti'. (19-bet) Ju`regi wo`z-wo`zine ha`wlirdi. (19-bet) Bul suwi'q xabardi' yesitip «a`lle qanday zaman boladi'!» dep ju`regi ha`wlirgen kempir u`yde Ja`miyla joq waqi'tta bir sawasi'n tawi'p, aqi'llasi'w ushi'n Ma`teke menen Qaliylani' shaqi'rti'p aldi'. (27-bet) Tan` ati'wg`a meyil berdi. Qaytadan ani'qlap bari'p ko`rgisi keldi de, tag`i' aldi'nda tosi'p turg`anday ju`regi dawamadi'. Qoyan ju`rekligne i'zasi' keldi. (36-bet) Ashtan ju`regi u`zilip, miyi men`-zen` bolg`an wol, ayi'bi'n umi'ti'p, shettegi bir qara u`yge ilajsi'zdan qayri'ldi'. (36-bet) Az g`ana nani'n` bolsa ju`rek jalg`ag`anday bersen`-o, jen`ge! (103-bet) Wo`lim ti`rnag`i'nan shi'g`i'p, «wo`mir bosag`asi'n yendi atladi'q» dep ju`rekleri sha`wkildep kiyati'rg`an Jumabay menen Ja`miylani'n` jigeri qum boldi'. (121-bet)

Ju`regi sha`wkildew, ju`regi ha`wlirw, ju`regi dawamaw, qoyan ju`rek, ju`regi u`ziliw, ju`rek jalg`ag`anday, ju`regi sha`wkildew** frazeologizmlerinin` jasali'wi'nda ju`rek mu`she atamasi' tiykarg`i' wori'nda turadi'. Bul so`z benen kelgen frazeologizmler shi'g`arma tilinde adamni'n` ha`r qi'yli' halatlari'n, sezimlerin si'patlawda jazi'wshi' ta`repinen sheberlik penen paydalani'ladi'. **Ju`regi sha`wkildew – *quwani'w*, **ju`regi ha`wlirw** – *qa`weterleniw*, **ju`regi dawamaw** – *bati'li' barmaw*, **ju`reksinbew**, **qoyan ju`rek** – *qorqaq*, **ju`regi u`ziliw** – *ashi'rqaw*, *ash boli'w*, **ju`rek jalg`ag`anday** – *ash bolg`anda jegendey* si'yaqli' ma`nilerdi bildiredi.

9. Wo`kpe, bawi'r so`zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler

K.Sultanovti'n` tallaw jasali'p ati'rg`an shi'g`armasi'ni'n` tilinde bir qansha mu`she atamaları' menen kelgen, wolar uytqi' bolg`an frazeologizmlerdin` qatari'nda wo`kpe ha`m bawi'r so`zleri uytqi' boli'p keletug`i'n frazeologizmler de bar. Mi'sali':

1. Sabi'rovti'n` wo`kpesi wo`ship, parg`a tu`skendey tula boyi'nan si'baq ter aqti'. (80-bet) Men... – Ja`miyla bunnan son`g`i' so`zdi wo`kpesi isip ayta

almadi'. (9-bet) Wo`kpesi awzi'na ti'g'i'li'p, demi qi'sadi', ko'zi za'ha'rdey ashi'ydi'. (142-bet)

2. Ha'r bir awi'lda bir du'rkin boli'p wo'sken jigittin` de, qi'zdi'n` da wo'zine ta'biya tarti'p, bawi'r basatug'i'n qurdasi' boladi'. (43-bet) Sa'liyma woy bawi'ri'n u`zip Jumabayg`a ashi'q yedi. (45-bet)

Keltirilgen mi'sallardi'n` birinshi topari'ndag'i' frazeologizmler – wo`kpesi wo'shiw – hapli'g'i'w, wo`kpesi isiw – ti'g'i'li'w, wo`kpesi awzi'na ti'g'i'li'w – qi'si'li'w ma'nilerin bildirip keledi.

Yekinshi topardag'i' bawi'r basi'w – u'yrenisiw, woy bawi'ri'n u`ziw – qatti' jaqsi' ko'riw frazeologizmleri shi'g`arma tilinde avtor so'zi menen qaharmanlar tilinde sheberlik penen paydalani'lg`an. Wolar tildin` ta`sirliligini ta'miyin yetedi.

Sunday-aq, bul shi'g`armani'n` tiline tallaw jasap qarag`anda wonda **su'yek, bet, alaqan, ti'rnaq, to'be, kegirdek, ayaq, kirpik, tis** so'zleri uytqi' boli'p kelgen frazeologizmlerdin` de qollani'lg`ani'n ko'riwge boladi'. Mi'sali':

1. To'rebay da jan'g'i'z balasi'n frontqa jiberip, qoli' **quri' alaqan** qalg`an joq pa. (38-bet) 2. Sebebi, u'sh jigittin` wortasi'ndag'i' jalg'i'z qi'z dep a'ke-sheshesi jaslayi'nan **betine jel tiygizbey**, a'lpeshlep wo'sirdi. (46-bet) Ja'miylani'n` ha'kislenenine shamlani'p, yeki **beti ko'gerip** Sa'liyma da shabatug'i'n bu'rkittey qomlandi'. (64-bet) 3. Tirimen degen yeki yeli qag`azi'n` kelgende Ja'miylani'n` **su'yegi sipse bolg`ansha** joli'n`da yeki ko'zi sarg`aymas pa yedi... (41-bet) 5. Solardi'n` **ti'rnaqlap ji'ynag`an** si'yi'ri', woni'n` izine yergen u'sh-to'rt baspag'i', jети-segiz qoy-janli'g'i' Sa'liymag`a i'ri's boldi'. (48-bet) 6. Wo'limdi yesitip, Qa'dirdin` **to'besine muz quyi'lg`anday boldi'**. (10-bet) 7. Xojaniyazov kempir menen g`arri'ni'n` **qi'zi'l kegirdek boli'p** ayti'sa ketkenin sezip, arti'na jalt qaradi'. (70-bet) 8. Ken'sedegi adamlar dalag`a shi'g'i'p, Uzaqbaevti'n` bir wo'zi qalg`an waqi'tta **ayag'i'n g`az-g`az basi'p** Qa'dir ishke kirdi. (12-bet) 9. Woni'n` shi'rayi' soli'p, sabi'li'p kelgenine qarag`anda, bali'qti'n` xabari'n yesitip tu'ni boyi' **kirpigin ayqasti'rmay** jol ju'rgen adamg`a usaydi'. (82-bet) 10. Ku'yewim paqi'r, da'r'yadan suwdi' da wo'zi a'kelip,

tabani'mdi' ji'lji'tpaytug'i'n yedi. (91-bet) 11. Predsedatel' a'lle nege bati'li' barmay turg'anday **tis jari'p** so'ylemedi. (86-bet)

Keltirilgen mi'sallardag'i' **quri' alaqan(qoli' bos qali'w), betine jel tiygizbew (ju'da' yerkeletiw, aytqani'n bulji'tpay wori'nlaw), beti ko'geriw (ashi'wlani'w), su'yegi sipse boli'w(ko'p ku'tiw), (tis) ti'rnaqlap ji'ynaw (qatti' qi'yi'nshi'li'q penen, u'nemlep ji'ynaw), to'besine muz quyi'lg'anday boli'w (qatti' eti tu'rshigip, qorqi'p ketiw), qi'zi'l kegirdek boli'w (uri'si'w, baqi'ri'si'w, ja'njellesiw), ayag'i'n g'az-g'az basi'w (a'ste, ayaq ushi'nan ju'riw), kirpigin ayqasti'rmaw (uyi'qlamaw), tabani'n ji'lji'tpaw (bir jerden qozg'almaw, jumsamaw), tis jarmaw (aytpaw)** frazeologizmlerinin` ba'ri de adam mu'she atamaları'na baylani'sli' kelip shi'qqan boli'p, wolar shi'g'armada ju'da' sheberlik penen za'ru'rli jerinde uti'mli' paydalani'ladi'.

Uli'wmalasti'ri'p aytqanda, K.Sultanovti'n` «Aqda'r'ya» romani' tilinde frazeologizmlerdin` bir neshe ma'nilik tu'rleri paydalani'li'p, wolardi'n` arasi'nda adam mu'she atamaları'na baylani'sli' frazeologizmler ko'rkemlik, obrazli'li'q jarati'w maqsetinde wo'nimli qollani'ladi'.

II BAP K.Sultanovti'n «Aqda'r`ya» romani' tilinde frazeologiyali'q so`z dizbeklerinin` so`z shaqaplari'na qatnasi', quri'li's ha`m strukturali'q tipleri boyi'nsha tu`rlerinin` qollani'li'wi'

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler ma`nileri, quri'li'si', qurami' ha`m t.b. ta'repleri jag`i'nan ha`r qi'yli'. Frazeologizmlerde qaraqalpaq tilinin` barli'q wo`zgeshelikleri woni'n` fonetikali'q, leksika-semantikali'q, grammatikali'q, stil'lik ha`m t.b. ta'replerinde ja`ne de ayqi'n ko`rinedi. Sonday-aq, frazeologizmlerdin` ma`nilerinde, qurami' menen quri'li'si'nda ayi'ri'm komponentler belgili bir da`wirlerde tariyxı'y jaqtan wo`zgerislerge de ushi'rawi' mu`mkin. Ma`selen, geypara frazeologizmler tilde tek ayi'ri'm so`zler menen turaqli' tu`rde baylani'sqa tu`sse, ayi'ri'm jag`daylarda bir neshe so`zler menen baylani'sadi'. Tilimizde frazeologizmlerden ko`zi menen ko`riw, wo`z ko`zi menen ko`riw frazeologizmleri isendiriw, tasti'yi'qlaw ma`nilerin bildirip keledi. Bunda frazeologizmlerde ayi'ri'm komponentler keyin payda bolg`an boli'wi' mu`mkin. Al, geypara komponentler so`ylewshinin` pikirdi bildiriw, jetkerip beriwdegi sheberligine, so`z qollani'w o`zgesheligine qaray qi'sqari'p yamasa komponentler qosi'li'p ayti'ladi'. Ma`selen, betinde qani' joq, betinde qani' qalmaw, betinen qani' qashi'w ha`m t.b tu`rinde jumsala beredi. Solay yetip, frazeologizmlerdin` uli'wma xali'qli'q qollani'li'wi' menen birge jeke so`ylewshi ta'repinen ayi'ri'm wo`zgeshelikler menen paydalani'li'wi', woni'n` qurami'ndag`i' ayi'ri'm wo`zgerislerdi keltirip shi'g`aradi'.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali'q so`z dizbekleri so`z shaqaplari'na qatnasi' boyi'nsha ha`r tu`rli boli'p keledi. Bir qansha tiykarg`i' wo`zgesheliklerine baylani'sli' wolar so`z shaqaplari'na qatnasi' jag`i'nan to`rt tu`rge bo`lip u`yreniledi. Soni'n` menen birge, frazeologizmler tilde quri'li'si' jag`i'ni'n so`z dizbegi, jay ga`p ha`m qospa ga`p tu`rinde ushi'rasadi'. Sonday-aq, strukturali'q jaqtan ayri'qshali'qlari'na baylani'sli' bir neshe toparlarg`a bo`linedi. Bulardi'n` barli'q tu`rleri de K.Sultanovti'n «Aqda'r`ya» romani' tilinde qollani'ladi'. Biz to`mende wolardi'n` ha`r birine wo`z aldi'na tallaw jasamaqshi'mi'z.

2.1. Frazelogizmlerdin` so`z shaqaplari`na qatnasi` boyi`nsha tu`rlerinin` qollani`li`wi`

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi toli`q tallaw u`yreniw ushi`n wolardi`n` barli`q – seslik wo`zgeshelikleri yamasa leksika-semantikalı`q ayri`qshalı`qlari`, qurami`, quri`li`si` ha`m basqa da ta`replerinen bir neshe tu`rlerge, toparlarg`a bo`lip qarawg`a boladı`. Ayi`ri`m ta`repleri menen basqa da til birlikleri menen jaqi`n keledi. Si`rtqi` ko`rinisi jag`i`nan frazeologiyalı`q so`z dizbekleri yerkin so`z dizbekleri ha`m qospa so`zlerge uqsas boli`p keledi, biraq, wolar ta`biyati` jag`i`nan ha`r qi`yli` birlikler boli`p, bir-birinen tiykarg`i` ayi`rmashi`li`qlari` menen wo`zgeshelenedi. Yerkin so`z dizbegi sintaksislik birliklerdin` qatari`na kiredi. Wol tilde tayar tu`rinde yemes, al so`ylew bari`si`nda qa`liplesedi, komponentleri yerkin boli`p keledi ha`m basqa so`zler menen wolardi` almasti`ri`wg`a boladı`, Yerkin so`z dizbeginde ha`r bir komponent wo`z aldi`na ma`ni bildirip keledi, komponentler ha`r qi`yli` ga`p ag`zalari`ni`n` xi`zmetin atqari`p keledi. Al, frazeologiyalı`q so`z dizbegi – leksikalı`q birlik boli`p, ma`nisi bir so`zge barabar boladı`, so`ylew bari`si`nda buri`nnan turaqli` qa`liplesken, tayar birlik tu`rinde paydalani`ladi` ja`ne komponentleri turaqli`, basqa so`zler menen almasti`ri`wg`a bolmaydı`, wonda ma`nisi wo`zgerip ketedi ya bolmasa ma`ni an`latpay qaladı`, sonli`qtan, frazeologizmlerdin` komponentlerinin` ba`ri ji`ynalı`p bari`p bir ma`ni an`latadı`, usi` qa`siyetine bola ga`pte bir ag`za xi`zmetin atqaradı`. Mi`sali`: ko`l-da`r`ya – (turaqli` so`z dizbegi); ag`i`n suw – yerkin (sintaksislik) so`z dizbegi.

Usi`nday wo`zgeshelikleri frazeologizmlerdi teren` ha`m ha`r ta`repleme tallawdı` talap yetedi. Usi` ko`z-qarastan frazeologizmlerdin` yen` ko`p ha`m wo`nimli ja`ne ha`r qi`yli` ma`nilerde qollani`latug`i`n worni` – ko`rkem shi`g`armalar tili boli`p, a`sirese, K.Sultanov shi`g`armalari`nn` tili frazeologizmlerge bayli`g`i` menen si`patlanadı`.

Frazeologiyalı`q so`z dizbeklerin klassifikatsiyalaw ma`seleleri, wo`z gezeginde, bir qansha qi`yi`nshi`li`qlar tuwdi`radi`. Usi`nday sebeplerge

baylani'sli' ko`pshilik jag`daylarda bunday bo`liniwlerdi sha`rtli tu`rde ali'p qaraw tiyis yag`ni'y frazeologizmdagi quramali'li'q, qospali'li'q yamasa ayi'ri'm waqi'tlari' komponentlerdin` yen` son`g'i'si'ni'n` grammatikali'q baylani'sqa tu'siwi menen wo`zgeriwi bul birliklerdi so`z shaqaplari'na klassifikatsiyalawda geypara shatasli'qlardi', qi'yi'nshi'li'qlardi' keltirip shi'g`aradi'. Usi'nday wo`zgesheliklerine tiykarlani'p, qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi ha`r qi'yli' tillerde atli'q, kelbetlik, ra`wish ha`m feyil so`zlerge qatnasli' bo`lip qaraydi'. Sonday-aq, ayi'ri'm tillerde tan`laq, modal`, da`nekerlik frazeologizmler bar dep yesaplanadi'. Bulay bo`liw, izertlewshilerdin` frazeologizmlerdi ha`r bir tildin` jeke wo`zgesheligine, si'pati'na baylani'sli' ali'p qarawi' bolsa, yekinshiden, sol tildin` frazeologiyasi'n teren` izertlew menen de baylani'sli' boli'p keledi. Ha`zirgi izertlewlerde qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler to`mendegi so`z shaqaplari'na bo`lindi:

1. Atli'q frazeologizmler
2. Kelbetlik frazeologizmler
3. Ra`wish frazeologizmler
4. Feyil frazeologizmler

Bul frazeologizmlerdin` bir-birinen tiykarg`i' ayi'rmashi'li'qlari' bar. Ma`selen, atli'q frazeologizmler zatti' (asi'g`i' alshi', awi'z basti'ri'q, ayaq ali'si') bildirip keledi. Al, kelbetlik frazeologizmler zatti'n` ha`r qi'yli' belgilerin – si'ni'n, si'mbatin, ren`in, tu`r-tu`sin (bir adamni'n` balasi'nday, iytli-pi'shi'qli', qaqqa qazi'qtay) ha`m t.b. an`latadi'. Ra`wish frazeologizmler bolsa is-ha`reketke qatnasli' si'n, mug`dar, wori'n, waqi't, sebep ha`m t.b. si'yaqli' ma`nilerdi (binay wo`mirinde, wo`miri tuwi'p, ko`z ko`reki) bildirip keledi. Al, feyil frazeologizmler is-ha`reketti (shash al dese bas ali'w, ju`regi suwlaw, ishpege-jemege jani'n qoymaw) bildiredi.

Biz de usi'nday pikirlerdi basshi'li'qqa ali'p, K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» shi'g`armasi' tilinde qollani'lg`an frazeologizmlerdi atli'q, kelbetlik, ra`wish ha`m feyil so`zlerge qatnasli' bo`lip u`yrendik.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi so`z shaqaplari'na aji'ratqanda woni'n` da`slepki formasi' ha'm an`latatug'i'n ma'nileri tiykarg'i' wori'nda turadi'. Usi'g'an tiykarlani'p biz de K.Sultanovti'n` shi'g`armasi' tilinde qollani'lg'an frazeologizmlerdi to`mendegi so`z shaqaplari'na bo`lip qaradi'q.

1. Atli'q frazeologizmler

Tilde belgili bir zatti', na`rseni, waqi'ya, qubi'li's ha'm basqalardi'n` ati'n bildirip keletug'i'n frazeologiyali'q so`z dizbekleri bar. Wolar atli'q yamasa substantivlik frazeologizmler boli'p yesaplanadi'. Atli'q frazeologizmlerdin` tildin` morfologiyali'q quri'li'si'nda u`lken worni' bolg`ani' si'yaqli', funktsional` stil`lerdin` tu`rlerinin` biri yesaplang`an ko`rkem a`debiyat stilinde de tutqan worni' ayri'qsha. Uli'wma funktsional` stil`lerdin` ayri'qsha bir tu`ri yesaplang`an, ilimpazlardi'n` belgili bir topari' funktsional` stil`lerdin` ayri'qsha tu`ri dep baha bergen ko`rkem a`debiyat stilinde frazeologizmler a`hmiyetli leksikali'q qurallardi'n` biri si'pati'nda u`lken xi'zmet atqaradi'. Ko`rkem shi'g`arma tilinin` ta`sirli ja`ne obrazli' boli'wi'n ta`miyinlew ha'm de tildin` ko`rkemligin payda yetiw maqsetinde ko`rkem so`z sheberleri frazeologizmlerdin` so`z shaqaplari'na qatnasi' boyi'nsha barli'q tu`rlerin de qollanadi'. Solardi'n` qatari'nda a`debiy do`retpelerdin` tilin tallag`anda atli'q frazeologizmlerdin` de u`lken wori'n tutatug'i'ni'n ko`riwge boladi'. Usi' ko`z-qarastan, qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` ko`rnekli wa`killerinin` biri K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» romani' tilinde qollani'lg'an frazeologizmlerdi so`z shaqaplari'na qatnasli' tallaw jasag`anda atli'q frazeologizmlerdin` de ushi'rasatug'i'ni'n ko`riwge boladi'. Pikirimizdi shi'g`arma tilinen ali'ng`an to`mendegi mi'sallar tasti'yi'qlaydi':

«Yekewinin` de qas-qabag'i' qati'n`qi'. (122-bet) Yekewin`iz de atam boyi' qayti'n`. (132-bet) Sa`l waqi'tta jazi'm bolmasqa, qula du`zde qalmasqa aqi'l-huwshi'n juwi'rtadi'. (159-bet) Woni'n` yelati' – ko`l quslari' menen jani'warlari', yelati' – qula du`z. (193-bet) Bul jan aybati', jan talasi'p barati'rg`an kisinin` aqi'rg`i' qaysarli'g`i'nday yedi. (150-bet)

Shi'g`armadan ali'ng`an ga`plerde **qas-qabag`i'**, **atam boyi'**, **qula du`z**, **jan aybati'**, **jan talasi'** si'yaqli' frazeologizmler atli'q frazeologizmler boli'p, kontekste wo`z worni' menen avtordi'n` bildirip ati'rg`an pikirlerine sa'ykes bayanlang`ani'n ko`riwge boladi'. Solay yetip, bul shi'g`armada atli'q frazeologizmler jazi'wshi' ushi'n a`hmiyetli til qurallari'ni'n` biri si'pati'nda xi'zmet atqaradi'.

2. Kelbetlik frazeologizmler

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler arasi'nda kelbetlik yamasa ad`ektivlik frazeologizmler belgili wori'n turadi'. Tilde bunday birlikler ta`sirshen`lik ushi'n wo`nimli paydalani'ladi'. Wolar zatti'n` ha`r qi'yli' belgilerin – ren`in, si'mbati'n, sapasi'n, qa`siyetin ha`m t.b. bildirip keledi. Kelbetlik so`z shaqabi' ko`plegen ko`rkem shi'g`armalardi'n` tilinde wo`nimli ha`m ji'yi qollani'li'wi' menen si'patlanadi'. Wolardi'n` wo`zgesheligi sonnan ibarat – shi'g`arma qaharmanlari'na ha`r ta`repleme baha beriwde, xarakterin jasawda, portret jasawda, ta`biyat qubi'li'slari'n su`wretlewde ji'yi paydalani'ladi'. Kelbetlik frazeologizmler de usi'nday wo`zgesheliklerge iye boli'p kelgenlikten so`z sheberleri ta`repinen wo`nimli qollani'ladi'. Bunday frazeologizmlerdi talantli' jazi'wshi' K.Sultanov wo`zinin` belgili «Aqda'r`ya» shi'g`armasi' tilinde ju`da` sheber qollanadi'. Mi'sali':

Sa`liyma worni'nan ushi'p turi'p:

– Kelip tur, qurdas. M-e-en aq peyil, awi'zi'm jen`il, ayi'pqa buyi'rma! (188-bet) Az so`yleytug`i'n, jabi'q qabaq Jumabaydi' joralari': «indemes» dep ha`zillesse de, iske kelgende sal bo`kseligi joq. (191-bet) Keme tayani'p kiyati'rg`an wo`lesi ari'q, jupi'ni', a`biger kisini priem basi'ndag`i'lar tu`ksireyip qabi'l aldi'. (194-bet) Ju`zin`nin` qi'lawi' ketpegen dewge bir balani'n` anasi' boldi'n`! (165-bet) – Qa`ydem, kewlimiz ayni'p, miyimiz gezdi dewge yesimiz duri's, – dep Ja`miyla iynin qaqtı'. (119-bet) – Ne degen da`w ju`rek letchikler! (135-bet) – Wol Tilewmuratov «Urojay»g`a keterde Jumabay menen Ja`miylani'

yertip keletug`i`nday kewli toq yedi. (135-bet) Ju`reginin` kenari`nda sen`dey sog`i`sqan bir i`zali` ha`siret qabi`na si`ymay kernep barati`r. (184-bet)

Ko`rkem shi`g`arma tilinen ali`ng`an ga`plerdegi **ju`zin`nin` qi`lawi` ketpegen, yesi duri`s, da`w ju`rek, kewli toq, sen`dey sog`i`sqa, awzi` jen`il, sal bo`kse, wo`lesi ari`q** birlikleri wo`zleri an`latqan suli`w, wo`zin jog`altpag`an, bati`r, arqayi`n, alag`adasi`z, ko`p, ten`selgen, wo`sek so`z aytatug`i`n, awi`r qozg`alatug`i`n, ju`da` ari`q ma`nilerine sali`sti`ri`p qarag`anda ju`da` ta`sirli, wo`tkir ma`nilik ren`klerge iye boli`wi` menen si`patlanadi` ha`m usi`nday si`pati`na baylani`sli` jazi`wshi` ta`repinen za`ru`r wori`nlarda sheber ha`m sa`tli qollani`lg`ani`n ayti`w mu`mkın.

3. Ra`wish frazeologizmler

Tilde is-ha`reketke qatnasli` ha`r qi`yli` belgi ma`nilerin bildirip keletug`i`n so`zler ra`wishler boli`p, usi` so`z shaqabi`ni`n` an`latqan ma`nileri turaqli` so`z dizbekleri arqali` da beriledi. Bunday birlikler ra`wish frazeologizmler boli`p tabi`ladi`.

K.Sultanovti`n` «Aqda`r`ya» romani`ni`n` tilinde paydalani`lg`an frazeologiyali`q so`z dizbeklerin so`z shaqapları`na qatnasi` jag`i`nan tallap qarag`anda, wolardi`n` belgili bir bo`legın ra`wish frazeologizmlerdin` quraytug`i`ni`n ko`riwge boladi`. Wolar atli`q ha`m kelbetlik frazeologizmlerge sali`sti`rg`anda shi`g`arma tilinde wo`nimli qollani`ladi`. Ra`wish frazeologizmler shi`g`arma tilinde ko`rkemlik, obrazli`li`q payda yetedi. Mi`sali`:

Yekewimiz sol ku`ni ten`izdin` qaq wortasi`nda woynag`an uqsaymi`z. (160-bet) Yekewin de bir maydan qayg`i` bulti` basti`. (167-bet) Keshke qaray bul xabardi` yesitken awi`ldi`n` ja`maati`nan tayda tayaq qalmay klubti`n` aldi`na ji`ynaldi`. (168-bet) Artist wo`z kelinimiz bolg`an son` jay-jaywat kiyati`rmi`z, – dep ku`ldi Nazli`. Yendi gu`rge sin`gen shanani` artqa iyterip shi`g`ari`wdi`n` ha`reketinde ju`rgen waqi`tta ayaq asti`nan bir dawı`s yesitip selk yetti. (102-bet) Jolawshi bir pa`tirdi ko`zdi ashi`p-jumg`ansha jep boli`p, tisin sori`p tamsandi`

ha`m «qursag`i`m wolqi` qaldi`» degendey jawtan`lag`an ko`zleri menen aldi`ndag`i` hayaldi`n` kelbetine pi`shi`qtay telmirip qaradi`. (104-bet) Qara ko`rim jer ju`rgenshe Ajar izinen buri`li`p yeki-u`sh ma`rtebe qaradi`. (106-bet) Ko`z ushi`nda qi`bi`rlap qarawi`tqan birewdi ko`rdi. (111-bet) Dawi`s jeter jerde yemes yekenin sezgen Ja`miyla muzg`a tu`sip u`kige bari`p, awdi`n` arqali`g`i`n tartti`. (111-bet) Jawi`nger letchikler wonday jerge tas tu`nekte tu`sedi. (135-bet)

Shi`g`arma tilinen ali`ni`p mi`sal si`pati`nda keltirilgen ga`plerde **qaq wortasi`nda, bir maydan, tayda tayaq qalmay, jay-jaywat, ayaq asti`nan, ko`zdi ashi`p-jung`ansha, qara ko`rim jer, ko`z ushi`nda, dawis` jeter jerde, tas tu`nekte** si`yaqli` ra`wish frazeologizmler beriledi. Wolar *da`l worta, az waqi`t, birge, jabi`li`p, qa`pelimde, woylamag`an jerde yamasa birden, tosattan, tez, da`rhal, jaqi`n, ko`re alg`anday jer, ali`sta, ko`rinetug`i`n jerde, ali`si`raqta* degen ma`nilerdi ja`ne de ayqi`n, wo`tkir ha`m ta`sirli jetkerip beriwge xi`zmet qi`ladi`.

4. Feyil frazeologizmler

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler qurami`nda yen` wo`nimli ha`m jiyyi qollani`latug`i`n frazeologizmler feyil frazeologizmler boli`p yesaplanadi`. Wolar is-ha`reketlerdi bildirip keledi. K.Sultanovti`n` «Aqda`r`ya» romani` tilinde uli`wma qaraqalpaq tilindegi si`yaqli` feyil frazeologizmlerdin` de ko`p ja`ne wo`nimli qollani`lg`ani`n ko`riwge boladi`. Mi`sali`:

– «Wo`ldimeken!» degen woy keldi kewline, tag`i` wo`limge qi`ymaydi`. «Wo`lgende, – dedi ishinen, – yesittirgende menin` ju`regim jari`la ma!» (178-bet) Pochtal`on kelgen sayi`n soray-soray awzi` da tozdi`. (18-bet) – Woyi`n`a tu`sinip turi`ppan! – dep til qatti`. (114-bet) Jaqsi`li`qtan u`mitin u`zbeydi. (114-bet) Tiriley atadan jetim qalg`an A`skerbaydi` yendi anasi`na tag`i` ayi`ri`p, jigerin qum qi`lma! (117-bet) Al, wo`zi Watandi` qorg`aw ushi`n qan maydanda qan sorpa bolg`an miynetine i`rza boli`p, su`ysingendey ken` gewdesin kerip, mardi`yi`p turdi`. (179-bet) Biraq, «ko`zim tu`spesin» dep arti`na jalt buri`lg`an

menen «Hu`rmet taxtasi»ndag`i` Ja`miylag`a tag`i` ko`zi tu`sti. (190-bet)
Qi`si`li`p albi`rag`an To`rebay:

– Tiri bolsa, sol qi`zi`mdi` yesigin`e a`kelip beremen, tu`binde senin` kelinin`, – dep, tag`i` woylanbay wa`de yetip yedi, balasi`ni`n` si`lbi`r minezi menen ko`rgensizliginen talay jerge quda tu`sip, bedeli qaytqan qudasi` aq peyil To`rebaydi`n` za`rresin ushi`ri`p so`yledi. (23-bet) Biraq, «ketken jannan u`mit bar» degen. Sapparjani`mdi` wo`ldige awzi`m barmaydi`. (24-bet)

Mi`sallardag`i` **ju`regim jari`la ma, awzi` tozi`w, til qati`w, u`mitin u`zbew, jigerin qum qi`lmaw, qan sorpa boli`w, ko`zi tu`siw, za`rresin ushi`ri`w, awzi` barmaw** birlikleri is-ha`reket ma`nilerin bildiretug`i`n frazeologizmler boli`p tabi`ladi`. Wolar wo`zleri an`latqan *qorqaman ba, ne qi`latug`i`n yedi, ko`p soraw, so`ylew, u`mitlene beriw, qi`ynaldi`rmaw, wo`kindirmew, qatti` sharshaw, boldi`ri`w, qi`ynali`w, aytqi`si` kelmew* ma`nilerin ta`sirli, wo`tkir ju`zege shi`g`ari`wi` menen aji`rali`p turadi`. Jazi`wshi` bul feyil frazeologizmlerdin` usi`nday ma`nilerinen sheberlik penen paydalani`p, shi`g`arma tilinin` ta`sirliligin payda yetkenin ko`riwge boladi`.

Uli`wmalasti`ri`p aytqanda, K.Sultanovti`n` «Aqda`r`ya» shi`g`armasi`ni`n` tilinde frazeologizmler so`z shaqaplari`na qatnasi` jag`i`nan atli`q, kelbetilk, ra`wish ha`m feyil so`zlerge qatnasli` qollani`ladi`. Shi`g`arma tilinde wolardi`n` ha`r birinin` atqaratug`i`n ko`rkemlik xi`zmetleri bar.

2.2. Frazeologizmlerdin` quri`li`si` boyi`nsha tu`rlerinin` qollani`li`wi`

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler quri`li`si` (strukturasi`) jag`i`nan so`z dizbegi, jay ga`p ha`m qospa ga`p tu`rinde keledi. Wolar yeki komponentten, sonday-aq ten`les yeki komponentten, u`sh komponentten ha`m wonnan da ko`p komponentlerden turadi`. Quri`li`si` jag`i`nan so`z dizbegi tu`rindegi frazeologizmler tilde ko`p ushi`rasadi`. Bul si`pat K.Sultanovti`n` «Aqda`r`ya» shi`g`armasi`ni`n` tili ushi`n da ta`n boli`p, jazi`wshi` ta`repinen so`z dizbegi tu`rindegi to`mendegidey frazeologizmler qollani`ladi`:

Qarshaday balani'n` juwabi'na Berdan dadi'-ma'mile aytalmay sam-saz boladi'. Qosta oti'rg'anlar shayi'rdi' pa'pege ali'p, jen'ilgenin` be – dep g'i'jaq beredi. (6-7-betler) Jaslay jetimlikte pitne boli'p, tirishe wo'sken jigit u'yrengen bir-eki klass sawati'na arqa su'yep, da'slepki ji'llari' awi'lli'q sovette zavxoz boli'p islep keldi de, uri's baslanatug'i'n ji'li' wol ka'sipten jali'qti' ma, a'ytewir, kolxoz basqarmasi'na kelip, bali'q awlawg'a tilek bildirdi. (7-bet)

Frazeologizmlerdin` arasi'nda jay ga'p ha'm qospa ga'p tu'rindagi frazeologizmler bar. Ga'p tu'rindagi frazeologizmler shi'g`arma tilinde wo'nimsiz qollani'ladi'. Mi'sali':

Yekewin`iz de won barmag'i' wo'nerge pitken usta adamlarsi'z. (6-bet)

Bul frazeologizmlerdin` quri'li'si' so'z dizbeginen wo'zgeshe boli'p, ga'plik (predikativlik) belgilerge iye yekenligi menen si'patlanadi'. Bul ga'p tu'rindagi frazeologizm boli'p yesaplanadi'. Uli'wma, frazeologiyali'q so'z dizbekleri ma'nilik jaqtan da, quri'li'si' jag'i'nan da bay, ha'r qi'yli' strukturali'q wo'zgeshelikleri menen aji'rali'p, shi'g`arma tilinde ko`rkemlik jaratadi'.

**Ten`les eki komponentli frazeologizmler.** Tilde frazeologizmler du`zilisi boyi'nsha bir bo`lekten de, yeki bo`lekten de turadi'. Bir bo`lekten turatug'i'n frazeologizmler kem degende yeki yamasa bir neshe komponentlerden qurali'p, leksikali'q ma'nige iye yeki so'zdin` dizbeklesip turaqli' qollani'li'wi'nan jasaladi'. Bunday frazeologizmler yeki komponentli frazeologizmler boladi', al komponentlerinin` sani' ko`beyiwi menen u'sh, to`rt, bes, alti' ha'm wonnan da ko`p komponentlerden turatug'i'n frazeologizmler payda bola beredi. Soni'n` menen birge, qaraqalpaq tilindagi frazeologizmler arasi'nda ten`les yeki komponentli frazeologizmler wo'zgeshe du`zilisi menen aji'rali'p turatug'i'n birlikler boli'p tabi'ladi'. Qaraqalpaq til biliminde ten`les yeki komponentli frazeologizmler degen termindi birinshi ma`rtebe bul birliklerdi arnawli' izertlegen ilimpaz G.Aynazarova qollandi'. Tiykari'nan, ten`les yeki bo`lekten turatug'i'n ayri'qsha quri'li'sqa iye frazeologizmler ten`les yeki komponentli frazeologizmler boladi'. Wolar K.Sultanovti'n` «Aqda'r`ya» romani' tilinde de sheberlik penen jumsaladi'. Mi'sali':

Jan`ani` yeplep, go`neni seplep turmasaq mu`shkilimiz qi`yi`n. (7-bet)
 İzlegeni – awi`rdi`n` u`sti, jen`ildin` asti`. (8-bet) Jan`g`i`zi`ni`n` qanli`
 maydang`a atlanar aldi` alti` qanatli` u`yge bir wo`zi si`ymay poshalap, ingendey qayi`si`p, botaday bozlap oti`rg`an Nazli` kempir ju`regindegi da`rtine usi`nnan
 basqa shi`pa taba almay ... oti`rg`ani`n kim bilsin, qi`za kele ayti`ni`p ji`ladi`. (4-bet)
 Awi`l arasi`nda birewler woni` a`jiwalap, si`rti`nan ku`lip turg`anday, si`qaqlag`anday, jabi`qtan si`g`alap a`lle kim yermeklegendey, – qullasi`, ha`mme woni` «woti`rsa wopaq, tursa sopaq» yetip masqaralap turg`anday wo`zinen-wo`zi qi`si`ladi`, si`rtqa shi`qsa, kewil jabi`g`i`p, yen`sesi tu`sedi, woti`rsa woy shi`rmawi`g`i`na worati`ladi`. (173-bet) Uli` menen qi`zi` atani`n` jag`asi`nan ali`p, qarsi` so`ylewge iybe yetse de, jastan qani` qari`si`p, yeti erisken qosag`i` Sari`gu`lden tiyisli «payg`azi`si`n» aldi`! (22-bet)

Shi`g`arma tilinen ali`ng`an mi`sallardag`i` **jan`ani` yeplep, go`neni seplep, awi`rdi`n` u`sti, jen`ildin` asti`, ingendey qayi`si`p, botaday bozlap, woti`rsa wopaq, tursa sopaq, qani` qari`si`p, yeti erisken** frazeologizmleri wo`zlerinin ma`nilerinin wo`tkirligi, ta`sirshen`ligi menen aji`rali`p turadi`.

3.Frazeologizmlerdin` strukturali`q tipleri

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler belgili bir strukturali`q tiplerge aji`rati`ladi`. Frazeologizmler qurami`ndag`i` so`zler ha`m wolardi`n` wornalasi`w ta`rtibi menen belgili bir tipti quraydi`. Sonli`qtan, frazeologizmlerde struktura-semantikali`q tipler payda boladi` ha`m bir-birinen aji`rali`p turadi`. Ma`selen, ayi`ri`m frazeologizmler tek yeki atli`q so`zden turi`wi` mu`mkin, al, ja`ne bir topardag`i` frazeologizmler atli`q ha`m kelbetlikten, ra`wish, sanli`q ja`ne feyilden yaki bolmasa kelbetlik, atli`q ha`m feyilden yamasa kelbetlik ha`m atli`qtan turadi`. Bulardi`n` ba`ri usi` quri`li`si` menen bir tutas kelip ma`ni bildiredi. Usi`nday du`zilisti payda yetetug`i`n tipler frazeologizmlerdin` struktura-semantikali`q tipleri dep ju`ritiledi.

Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdin` strukturali`q tipleri wog`ada ko`p boli`p, wolardan atawi`sh frazeologizmlerdin` strukturali`q tipleri S.Nauri`zbaevani`n` miynetinde so`z yetilgen.²⁰

K.Sultanovti`n` «Aqda`r`ya» romani` tilinde de frazeologizmlerdin` strukturali`q tiplerinin` ushi`rasatug`i`ni`n ko`riwge boladi`. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdin` strukturali`q tipleri bir qansha toparlarga bo`linedi. Wolardan jazıwshi`ni`n` romani` tilinde to`mendegi tiplerinin` qollanılg`ani`n ko`riwge boladi`:

1.atli`q+atli`q: man`lay aldi`: Man`lay aldi` bali`qshi`dan ayri`li`p qaldi`q. (199-bet)

2. atli`q+kelbetlik: qannan xabarsi`z: Qannan xabarsi`z aw suwi`ri`p ati`rg`an Jumabay Ja`miylani`n` bul ha`reketinen biyxabar. (112-bet)

3. kelbetlik+atli`q: qara basi`: Qara basi`ni`n` emes, Ja`miylani`n` wo`mirine de qa`wip tuwdi`rg`an gu`na`kar dep bildi wo`zin. (113-bet)

4.atli`q+feylil: ko`z tigiw, ju`regi dawamaw, ko`zi jetpew: Yendi wol ko`zin tigip jag`ani` sholi`di`. (102-bet) «Wo`lip qalg`an shi`g`ar» dep sorawg`a ju`regi dawamadi`. (177-bet) Bul sapardi`n` won`i`na ya shebine aylanatug`i`ni`na ko`zi jetpeydi. (114-bet)

5. atli`q+kelbetlik+feylil: belin bekkem buwi`w: – Bizin` yenem uri`s baslang`an ku`ni-aq payi`n ji`lap, sonnan son` belin bekkem buwdi`. (17-bet)

6. atli`q+atli`q+ra`wish: to`rinen go`rim juwi`q: Men wo`lsem hesh ga`p, to`rimnen go`rim juwi`q, sen wo`lsen` A`skerjan ko`zi telmirip jetim qalar. (18-bet)

7. predikativ+ (bar, joq) atli`q+feylil: joq jerdegini tabi`w: – Joq jerdegini tabarsan`, – dedi Nazli` ku`lip, – yendi artist bolasan` ba sonda?.. (167-bet)

**8. atli`q+atli`q+predikativ (bar, joq): awzi`ni`n` yebi bar:** Kempirg`arri`larg`a awzi`ni`n` yebi bar g`oy. (7-bet)

**9. atli`q+atli`q+feylil+feylil: betine jel boli`p tiymew, miyine qurt boli`p tu`siw:** Ja`miylani`n` ata-anasi` betine jel boli`p tiymey yerke wo`sirdi. (21-bet) –

²⁰ Наурызбаева С. Көрсетілген мийнети, 86-111-б.

Ne qi'layi'n, qosshi'm, – dedi g`arri'. – Bu`gin bes-alti' ku`nnen beri men bali'qqa barayi'n, sen qi'rdag`i' jumi'sqa basshi'li'q yet, ag`a! – dep miyime qurt boli'p tu`sti. (175-bet)

10. kelbetlik+atli'q+atli'q+fevil: taqi'r jerden shan` shi'g`ari'w: Geyde yeski da`stu`r boyi'nsha «yerin pirim» dep sanaytug`i'n wol «yerinen tayaq jegen qati'ng`a dozaq woti' haram» degenge isenip, hasag`a jawi'ri'ni'n tutsa, geyde g`arri'ni'n` taqi'r jerden shan` shi'g`ari'p, urg`an tayag`i' jani'na batqan son` jotali', jawi'ri'nli' kempir «ka`pir-aq bolayi'n» dep pa`jmu`rde g`arri'si'ni'n` moyni'nan moyi'npash ali'p ayqasadi'. (22-bet)

Solay yetip, K.Sultanovti'n` biz tallaw jasap ati'rg`an shi'g`armasi'ni'n` tilinde qollani'lg`an frazeologizmlerdin` strukturali'q tipleri wog`ada ko`p. Joqari'da tallang`an tiplerden basqa da frazeologizmlerdin` strukturali'q tipleri shi'g`arma tilinde ha`r tu`rli stil`lik maqsetlerde sheberlik penen qollani'ladi'.

Juwmaq

Tu`rkiy tiller arasi'nda qaraqalpaq tili wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri menen aji'rali'p turadi'. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` leksikasi` wog`ada bay boli'p, wonda basqa da leksikali'q birlikler arasi'nda frazeologizmler wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri menen si'patlani'p turadi'. Frazeologizmler dara so`zge sali'sti'rg`anda emotsional`-ekspressivlik wo`zgesheliklerge iye boladi'. Frazeologizm an`latqan ma`ni dara so`z bildirgen ma`niden qosi'msha boyawlar, ma`nilik ren`kler menen aji'raladi', usi' belgiler basi'm boli'p keledi. Wolar uli'wma xali'qli'q tildin` qaymag`i', xali'q danali'g`i'ni'n` u`lgisi iretinde bahalanadi'. Sonli'qtan da uli'wma xali'qli'q tilde de, ko`rkem shi'g`arma tilinde de wo`nimli qollani'ladi'.

Uli'wma, qaraqalpaq tilindegi turaqli' so`z dizbeklerinin` tiykarg`i' belgileri to`mendegilerden ibarat:

- ~ tilimizde tayar tu`rinde qa`liplesken so`z dizbegi yekenligi;
- ~ ma`nilik jaqtan obrazli' boli'p keliwi;
- ~ frazeologizmdi du`zip kelgen komponentlerdin` woni'n` qurami'nda wo`zinin` turaqli' worni'na iye bolatug`i'ni';
- ~ komponentler ji'ynali'p, tutasi' menen bir sintaksislik xi'zmet atqari'wi';
- ~ frazeologizmnin` qurami'nan komponentlerin bo`lip ali'wg`a bolmaytug`i'nli'g`i';

~ basqa tillerge so`zbe-so`z awdarmalanbawi'. Mine, usi' belgilerdin` ba`ri de frazeologizmge ta`n boli'p, wolar usi' leksika-grammatikali'q jaqtan aji'ralmasli'g`i', bir tutasli'g`i', bir pu`tinligi menen bir so`z shaqabi'na qatnasli' boladi'.

Biz pitkeriw qa`nigelik jumi'si'mi'zda qaraqalpaq til biliminde frazeologiya tarawi'na qatnasli' jari'q ko`rgen miynetlerde ayti'lg`an ilimiy pikirlerdi basshi'li'qqa ali'p, wolardi'n` tiykarg`i' na'tiyjelerine su`yenip, qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` talantli' jazi'wshi'si' K.Sultanovti'n` «Aqda'r`ya» romani' tilinde

qollani'lg'an frazeologizmlerge tallaw jasadi'q. Usi' tallawlardi'n` na'tiyjesinde to'mendegi juwmaqqa keldik.

Qurami'ndag'i' jeke komponentleri wo`z aldi'na tuwra ma`nisinde jumsalmay, leksikali'q ma`nilerinen toli'q ayri'lg'an ha`m komponentler wo`z-ara bekkem baylani'si'p qali'wi'nan turaqlasi'p, bir leksikali'q ma`ni an`lati'p keletug'i'n, ba`ri bir tutas pu`tinlik tu`rinde kelip bir so`zdin` ma`nisine iye bolatug'i'n, komponentlerdin` ma`nilerine qatnassi'z, pu`tkilley basqa ma`ni bildiretug'i'n birlikler – **frazeologiyali'q wo`tlesiwler** boladi'. Wolar K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» romani' tilinin` wo`zine ta`n ko`rkemligin, obrazi'li'g'i'n ta`miyin yetiw maqsetinde wo`nimli qollani'ladi'. Jazi'wshi' **qi'zi'l kegirdek boli'w, ju`regine chay tartqanday, su`yegin dalada qaldi'rmaw, murti' buzi'lmaw, keleptin` ushi'n tappaw, tayda tuyaq qalmay si'yaqli'** frazeologiyali'q wo`tlesiwler arqali' roman tilinde obrazli'li'q jaratadi'.

Frazeologiyali'q birliklerdin` ma`nileri ayi'ri'm komponentlerdin` ma`nilerinen bo`linip, qashi'qlasi'p ketpesten, birewinin` ma`nisine baylani'sli' boli'p keletug'i'n **frazeologiyali'q birlikler** «Aqda`r`ya» romani' tilinde wo`zine ta`n shi'rayi', wo`tkirligi menen sheber qollani'ladi'. So`z sheberi **jaq jari'sti'ri'w, o`kshesin ko`teriw, qulaq sali'w, til qatpaw** frazeologizmlerinin` yeregisiw, ketiw, ti'n`law, u`ndemew so`zlerine sali'sti'rg`anda ma`nilik jaqtan teren`liginen, wo`tkirliginen, ta`sirshen`liginen sheberlik penen paydalanadi'.

Qurami'ndag'i' komponentler ma`nilerin saqlag`an, biraq wolar wo`z aldi'na bo`lek ma`ni an`latpastan, ba`ri birge uli'wmali'q, bir ma`nige iye boli'p keletug'i'n **frazeologiyali'q dizbekler** K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» romani' tilinde wolar belgili wori'n iyeleydi. Jazi'wshi' **bari'n bazar etiw, qabag'i' ji'bi'li'w, tabani' tiyiw, bas ushi'nda, yesine kiriw (keliw), jol tarti'w** si'yaqli' frazeologiyali'q dizbeklerdi ko`rkemlik ushi'n qollanadi'.

Tilimizdin` buri'nnan kiyati'rg`an til bayli'g'i'n ko`rsetetug'i'n naqi'l-maqallar xali'qti'n` belgili bir ta`jiriybelerinen ali'ng`an. Olardi'n` ma`nilerindegi o`tkirlik, tuji'ri'mli'li'q K.Sultanov shi'g`armasi' tilindegi «**Maldi' tapqang`a baqti'r, woti'ndi' shapqang`a jaqti'r**», «**Jaqsi' as jaman keselge yem**», «**Bir**

**bilmeslik bilgennen de wo`tedi», «Bali`q basi`nan shiriydi»** degen naqi`l-maqallarda da ayqi`n ko`rinedi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin` ma`nilik jaqtan bay, ren`be-ren` wo`zgeshelikler wolardi`n` wo`z-ara sinonim, variant, antonim yamasa basqa birlikler menen omonim boli`p keliwinde ko`rinedi. Bunday qubi`li`slar K.Sultanovti`n` «Aqda`r`ya» romani` tilinde qollani`lg`an frazeologizmlerde jiyyi ushi`rasadi` ha`m tildin` ko`rkemligin payda yetedi.

**Jazi`wshi` ti`n`law – qulaq sali`w, qulaq asi`w, qaraw – ko`zin tigiw, ko`zin ayi`rmaw** frazeologizmlerin sinonim si`pati`nda wori`nli` paydalanadi`.

Frazeologizm ma`nilik o`zgeriske ushi`ramay, yag`ni`y wonnan basqa ma`nidegi frazeologizm kelip shi`qqay, tek g`ana komponentler basqa so`zler menen wo`zgertilip, almasti`ri`li`p ya qi`sqarti`li`p ayti`latug`i`n frazeologiyali`q variantlar fonetikalıq variantlar, leksikalıq variantlar, morfologiyalıq variantlar ha`m sintaksislik variantlar tu`rinde belgili boli`p, bul ma`nilik qubi`li`sti`n` jazi`wshi` ta`repiyen sheber paydalani`lg`ani`n **ju`regi qanasi`na si`ymaw– ju`regi qabi`zi`na si`ymaw; ha`p zamatta – sol zamatta; ha` demey – ha`-demey-aq; u`reyi ushi`w –hu`reyi ushi`w** frazeologiyali`q variantlari`nan ko`riwge boladi`.

Frazeologizmlerdin` ma`nilik jaqtan bir-birine qarama-qarsi` boli`p keliwi – frazeologiyali`q antonimler shi`g`armada **quwani`w ma`nisindegi ju`regi sha`wkildew – qorqi`w ma`nisindegi ju`regi suw yetiw, ju`regi ha`wliriw, ju`regi du`rsildew, sonday-aq, tuwi`li`w ma`nisindegi du`n`yag`a shi`g`i`w – wo`liw ma`nisindegi du`n`yadan wo`tiw** frazeologizmleri arqali` beriledi.

«Aqda`r`ya» romani` tilinde frazeologizmnin` qurami`nda tiykarg`i` wori`nda turi`p, woni`n` du`ziliwinde yen` a`hmiyetli xi`zmet atqaratug`i`n tirek so`zler – uytqi` so`zler arqali` bildiriletug`i`n frazeologizmlerdin` to`mendegidey toparlari` qollani`lg`ani` ani`qlandi`:

**1. Til so`zi uytqi` boli`p kelgen frazeologizmler:** tiline yergish, til qatpaw, tilin ali`w, til gu`rmelmey tur;

2. Awi'z so'zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler: awi'zdan-awi'zg'a taraw, awzi'ni'n` yebi bar g`oy, awi'z jalasi'w, awzi'na so'z tu'spew, awi'z sali'w, ayti'p awzi'n ji'yg`ansha bolg`an joq;

3. Ko'z so'zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler: wo'z ko'zi menen ko'riw, ko'zi sarg`ayi'w, ko'z juwi'rti'w, ko'z taslaw, ko'zin qadaw, ko'zi tu'siw, ko'zinin` qi'yi'g`i' menen qaraw, ko'zdin` qarashi'g`i'nday saqlaw;

4. Qol so'zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler: qoli' yepli, qoli'nan kelmew, qoldan kelgenshe, qoli' qi'sqa, qoli'na tu'spew, qolg'a qarag`an jumi's, qolg'a ali'w, bir jag`adan bas, bir jen`nen qol shi'g`ari'w, qol-qabi'si' tiygiziw, qol-ko'mek ko'rsetiw, qoli'n quri' qaytari'w, qoli'nan ne keliw;

**5. Tan`lay so'zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler:** tan`layi'n qag`i'w, man`lay bermegen, tan`lay bergen, tan`layi' kebiw;

6. Bas so'zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler: bas ko'terin`ki, basi' men`zen` boli'w, jeke basli', bas qosi'w;

7. Qulaq so'zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler: qulaq sali'w, qulag`i'ni'n` qurshi' qanbaw, qulag`i'na tiyiw, qulaq aspaw;

8. Ju'rek so'zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler: ju'regi sha`wkildew, ju'regi ha`wliriw, ju'regi dawamaw, qoyan ju'rek, ju'regi u`ziliw, ju'rek jalg`ag`anday, ju'regi sha`wkildew;

9. Wo'kpe, bawi'r so'zi uytqi' boli'p kelgen frazeologizmler: wo'kpesi wo'shiw, wo'kpesi isiw, wo'kpesi awzi'na ti'g`i'li'w, bawi'r basi'w, woy bawi'ri'n u`ziw;

Sunday-aq, su`yek, bet, alaqan, ti'rnaq, to`be, kegirdek, ayaq, kirpik, tis so`zleri uytqi' boli'p kelgen quri' alaqan(qoli' bos qali'w), betine jel tiygizbew (ju`da` yerkeletiw, aytqani'n bulji'tpay wori'nlaw), beti ko`geriw (ashi'wlani'w), su`yegi sipse boli'w(ko`p ku'tiw), (tis) ti'rnaqlap ji'ynaw (qatti' qi'yi'nshi'li'q penen, u`nemlep ji'ynaw), to`besine muz quyi'lg`anday boli'w (qatti' eti tu'rshigip, qorqi'p ketiw), qi'zi'l kegirdek boli'w (uri'si'w, baqi'ri'si'w, ja`njellesiw), ayag`i'n g`az-g`az basi'w (a`ste, ayaq ushi'nan ju'riw), kirpigin ayqasti'rmaw (uyi'qlamaw), tabani'n ji'lji'tpaw (bir jerden

**qozg`almaw, jumsamaw), tis jarmaw (aytpaw)** frazeologizmleri shi'g`armada so`z sheberinin` wo`zine ta`n so`z qollani'w usi'llari'ni'n` bayli'g`i'n da`liylleydi.

K.Sultanov shi'g`armasi' tilin talqi'law arqali' frazeologizmlerdin` so`z shaqaplari'na qatnasi' boyi'nsha to`mendegi tu`rlerinin` qollani'lg`ani' ani'qlandi':

1. Atli'q frazeologizmler: **qas-qabag`i', atam boyi', qula du`z, jan aybati', jan talasi';**

2. Kelbetlik frazeologizmler: **ju`zin`nin` qi'lawi' ketpegen, yesi duri's, da`w ju`rek, kewli toq, sen`dey sog`i'sqan, awzi' jen`il, sal bo`kse, wo`lesi ari'q;**

3. Ra`wish frazeologizmler: **qaq wortasi'nda, bir maydan, tayda tayaq qalmay, jay-jaywat, ayaq asti'nan, ko`zdi ashi'p-jung`ansha, qara ko`rim jer, ko`z ushi'nda, dawi's jeter jerde;**

4. Feyil frazeologizmler: **ju`regim jari'la ma, awzi' tozi'w, til qati'w, u`mitin u`zbekw, jigerin qum qi'lmaw, qan sorpa boli'w, ko`zi tu'siw, za`rresin ushi'ri'w, awzi' barmaw.**

Quri'li'si' (strukturasi') jag`i'nan so`z dizbegi, jay ga`p ha`m qospa ga`p tu`rindegi frazeologizmlerden shi'g`arma tilinde so`z dizbegi tu`rindegi **dadi'-ma`mile aytalmaw, pa`pege ali'w, arqa su`yew, ga`p tu`rindegi won barmag`i' wo`nerge pitken** frazeologizmleri, sonday-aq, **jan`ani' yeplep, go`neni seplep, awi'rdi'n` u`sti, jen`ildin` asti', ingendey qayi'si'p, botaday bozlap, woti'rsa wopaq, tursa sopaq, qani' qari'si'p, yeti erisken** ten`les yeki komponentli frazeologizmleri wo`zlerinin` ma`nilerinin` wo`tkirligi, ta`sirshen`ligi menen aji'rali'p turadi'.

K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» romani' tilinde frazeologizmlerdin` to`mendegi strukturali'q tipleri ushi'rasadi':

1.atli'q+atli'q: man`lay aldi';

2. atli'q+kelbetlik: qannan xabarsi'z;

3. kelbetlik+atli'q: qara basi';

4.atli'q+feyil: ko`z tigiw, ju`regi dawamaw, ko`zi jetpew;

5. atli'q+kelbetlik+feyil: belin bekkem buwi'w;

**6. atli'q+atli'q+ra`wish:** to`rinen go`rim juwi'q;

7. predikativ+ (bar, joq) atli'q+fevil: joq jerdegini tabi'w;

8. atli'q+atli'q+predikativ (bar, joq): awzi'ni'n` yebi bar;

9. atli'q+atli'q+fevil+fevil: betine jel boli'p tiymew, miyine qurt boli'p tu`siw;

10. kelbetlik+atli'q+atli'q+fevil: taqi'r jerden shan` shi'g`ari'w.

Juwmaqlap aytqanda, K.Sultanovti'n` «Aqda`r`ya» romani' tilinin` frazeologiyasi' wog`ada bay, ko`rkem ha`m ta`sirli boli'p, shi'g`arma tiline ko`rkem, obrazli' tu`s beredi.

A`DEBİYaTLAR

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten`les eki komponentli frazeologizmler. – No`kis: 2005.
2. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten`les yeki komponentli frazeologizmlerdin` leksika-semantikalıq ha`m stil`lik wo`zgeshelikleri. No`kis: Qaraqalpaqstan, 2015.
3. Baskakov N.A.Karakalpakskiy yazık IV Leksika. – Nukus: Bilim, 1996.
4. Bekbergenov A. Frazeologiyalıq so`z dizbeklerindeki sanlıqlar // O`zSSR İA QQB «Xabarshı» jurnalı. – 1968. – N 3.
5. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinin` stilistikası. – No`kis: Qaraqalpaqstan, 1990.
6. Berdimuratov E. A`debiy tildin` funktsional`lıq stil`lerinin` rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının` rawajlanıwı. – No`kis: Qaraqalpaqstan, 1973.
7. Berdimuratov E. Ha`zirgi zaman qaraqalpaq tilinin` leksikologiyası. – No`kis: Qaraqalpaqstan, 1968.
8. DJumamuratov T. Russko-karakalpakskiy frazeologicheskiy slovar` dlya shkol`nikov. – Nukus: Karakalpakstan, 1985.
9. Embergenova O. Qaharmanlıq da`stanlarda frazeologiyalıq so`z dizbekleri arasındag`ı sinonimlik qatnaslar // A`miwda`r`ya j. –1997. – №7-8.
10. Eshbaev J. Qaraqalpaq tilinin` qısqasha frazeologiyalıq so`zligi. – No`kis: Qaraqalpaqstan, 1985.
11. Qayıpov A. Frazeologizmlerdin` ko`rkem a`debiyatta qollanıw o`zgeshelikleri // A`miwda`r`ya j. –1997. – № 1-2 .
12. Ken`esbaev I. Qazaq tilinin` frazeologiyalıq so`zdigi. – Almatı: 1977.
13. Koshanov K.M. Kratkiy russko-karakalpakskiy frazeologicheskiy slovar`. – Nukus: NGPİ im Ajiniyaza. 2012.
14. Qaraqalpaq tili frazeologiyasının` aktual` ma`seleleri. – No`kis: Qaraqalpaqstan, 2011.
15. Qojaqmetova X. Frazeologizmderdin` ko`rkem a`debiyette qoldanıwı. – Almatı: Mektep, 1972.

16. Qudiyarova Sh.T. Abay qosıqlarındag`ı frazeologizmlerdin` qollanılıwı // İlim ha`m ja`miyet j. – 2009. – № 1-2.
17. Nauruzbaeva S.T. Frazeologicheskie edinitsı v karakalpaksko-russkom slovare. – Tashkent: Fan, – 1972.
18. Rahmatullaev Sh. Wzbek tilining izohli frazeologik lug`ati. – Toshkent: Wqituvchi, 1978.
19. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikası Sintaksis. – No`kis: Bilim, 1992.
20. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikası So`z jasalıw ha`m morfologiya. – No`kis: Bilim, 1994.
21. Yusupova B. Qaraqalpaq tilinin` frazeologiyası. Tashkent: Tafakkur qanoti, 2014.